NIEUWSBRIEF
Bouwhistorie

Nr. 67
NOV 2019

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

Nieuwsbrief Bouwhistorie
nr. 67 - november 2019

ISSN 1872-602X

De Nieuwsbrief Bouwhistorie verschijnt twee keer per jaar en wordt verstuurd naar de donateurs van de Stichting Bouwhistorie Nederland. U kunt donateur worden van de SBN door een email te sturen naar de secretaris, via henk.jansen@utrecht.nl. Wij verzoeken u jaarlijks een donatie te doen van minimaal € 25,00, over te maken op NL 12 INGB 0000 273441 (BIC: INGBNL 2A) ten name van de SBN. Als donateur wordt u op de hoogte gehouden van de activiteiten van de SBN. U ontvangt de Nieuwsbrieven, met verslagen van platforms, studiedagen, congressen en de jaarlijkse donateursdag. Verder worden er in de Nieuwsbrief artikelen geplaatst over bouwhistorisch onderzoek en aanverwante onderwerpen en worden nieuwe publicaties besproken. Voor vragen en (adres)wijzigingen kunt u het genoemde emailadres ook gebruiken. De SBN staat bij de Kamer van Koophandel ingeschreven onder nummer 411 850 24.

Stichting Bouwhistorie Nederland
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
Telefoon: 0613033264 (Henk Jansen)
www.bouwhistorie.nl
Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder gepubliceerde Nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

Bestuur
mr. J. C. (Koos) de Looff (voorzitter)
drs. H.P. (Henk) Jansen (secretaris)
drs. B. (Birgit) Dukers
M.W. (Maarten) Enderman
drs. A.K. (Agnes) Hemmes
drs. E. (Edwin) Orsel
ing. P.J. (Patrick) Bosman

Adviseurs
prof. dr. ing. D.J. (Dirk) de Vries
drs. K. (Karel) Emmens
drs. J.M.H. (Jean) Penders
drs. K. (Koos) Steehouwer

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

Inhoud

Van het bestuur 3

Bouwhistorisch Platform:
19 juni 2019

Gabri van Tussenbroek: 5
Belasting, overbevolking en GIS: De bouwhistorische implicaties van zestiende-eeuwse big data

David Derksen: 7
Bruggen in Amsterdam. Bouwhistorisch onderzoek als onderlegger voor civieltechnische werkzaamheden

Michel van Dam: 10
De kerk staat naast den wegh. De Nederlands Hervormde Kerk van Noordwijk aan Zee

Edwin Orsel en Pieter-Jan de Vos: 12
Het straatje van Rembrandt. Van onderzoek naar reconstructie

Bouwhistorisch Platform:
18 september 2019

Anja Hesselink-Wevers: 14
In de pet kiek'n - Havezate Oosterhof
(De Twentse uitdrukking 'In de pet kiek'n' betekent onderzoeken)

Ivanka Massink: 17
Boerderij Runderzorg in Weesp

Constantijn Huurman: 19
Verborgen verleden. Een woonhuis in de binnenstad van Tiel

Henk de Kunder: 22
Vroege renaissance in de Zeeuwse delta: Huis de Baerse in Goes

Lenneke Willemstein: 24
Blauwgroen in de vesting: De herontdekking van de negentiende-eeuwse buitenkleuren van de vesting Naarden

Verslag Donateursdag SBN
Zaltbommel, 19 oktober 2019 26

Artikelen

Jos Schrijen: 31
Een waardeloos begrip

Edwin Orsel: 38
Schothouders, een beveiligingssysteem in Leiden

Michel van Dam: 47
Niet de minste schilders!

Bouwfragmenten en brokstukken

Bart Levering: **52**
Merken en stempels op het ijzeren hek van het Leidse Academiegebouw

Boekrecensie

Ronald Stenvert: **54**
Sieger Vreeling; **Geen stijl: Pleidooi voor een rijkere architectuurgeschiedenis.**

Korstmossen en muurbloempjes **58**

Van het bestuur

Laat ik namens het bestuur beginnen met een terugblik. De 27e Donateursdag vond plaats op 19 oktober in Zaltbommel. Deze stad was nog niet eerder de bestemming voor de SBN-ers. Karel Emmens en Mieke Sanders hadden voor ons met veel enthousiasme een mooi programma voor deze dag samengesteld. Waar bij eerdere bouwhistorische lezingen over Zaltbommel de aandacht vooral uitging naar de huizen, was nu gekozen om de schijnwerpers te richten op het structurele herstel en beheer van de vestingwerken van Zaltbommel en het stadspark dat daar in de negentiende eeuw op is aangelegd. De rondleidingen in de middag voerden langs een deel van de recent gerestaureerde stadsmuur, waar Hein Hundertmark een uitgebreide toelichting gaf, langs de Sint Maartenskerk maar ook langs de vroeg negentiende-eeuwse begraafplaats van Zaltbommel.

Op vrijdag 13 december organiseert de SBN samen met de RCE opnieuw een gezamenlijke studiedag. Dit keer met een ogenschijnlijk traditioneel 'hardcore'-bouwhistorisch onderwerp, namelijk kelders. Kelders vormen de basis van veel van de gebouwen. Hun verschijningsvorm, opbouw en gebruik kennen echter een grote verscheidenheid. In hoeverre zijn de bodemgesteldheid, de plaats in de plattegrond, constructie, ontsluiting en functie hierop van invloed geweest? Aan de hand van een tiental presentaties uit verschillende delen van het land hopen we een eerste aanzet te kunnen geven tot een groter overzicht.

Binnen het bestuur zijn er verschillende zaken waar we op dit moment mee bezig zijn. Eén onderwerp dat hoog op de agenda staat is het vasthouden van de verbindende kennis van de bouwhistorie binnen de RCE. De Rijksdienst is om veel redenen een belangrijke speler op het terrein van de bouwhistorie. Het komende jaar zal er op verschillende momenten afscheid worden genomen van enkele van de 'tweede generatie' bouwhistorici, namelijk met de aanstaande pensionering van Dirk de Vries en Ben Kooij. Afgelopen maand vond het afscheid plaats van een derde bouwhistoricus en kastelendeskundige, namelijk dat van Taco Hermans. Met hun vertrek valt veel kennis en inzet weg binnen dit instituut. Het bestuur van de SBN hecht grote waarde aan de continuering van deze functies binnen de RCE en is dan ook zeer verheugd dat er – op het moment van dit schrijven – twee vacatures bij de RCE open staan voor de functies van een architectuur-/bouwhistoricus bij de RCE.

Deze gebeurtenis doet ons ook weer beseffen hoe belangrijk het is dat onze beroepsgroep blijft groeien en dat er nieuwe mensen worden opgeleid en kennis door wordt gegeven. Hoewel we ons tegenwoordig kunnen verheugen in het bestaan van een Post HBO opleiding in Utrecht en een leerstoel in Leiden, blijft het begeleiden van

jonge onderzoekers – ook na afronding van hun opleiding – bijvoorbeeld in een ‘meester-gezel’ constructie van niet te onderschatten waarde. Het is goed om met elkaar na te denken over hoe we daar in de toekomst – meer gestructureerd – vorm aan zouden kunnen geven.
In dat opzicht kunnen we als bestuur ook zeer tevreden terugkijken op het derde bouwhistorisch platform dat traditiegetrouw gewijd was aan jong talent. Drie onderzoekers die recent de opleiding Bouwhistorie & Restauratie aan de Hogeschool Utrecht succesvol hebben afgesloten en een studente afkomstig van de Universiteit van Utrecht presenteerden hun afstudeerprojecten. Stuk voor stuk waren de presentaties inhoudelijk van hoog niveau – waarvoor ook complimenten aan de docenten voor hun inzet en begeleiding van deze studenten. Verrassend is de vanzelfsprekendheid waarmee deze jonge generatie bouwhistorici nieuwe onderzoekstechnieken zoals fotogrammetrie en 3D-modeling inzet. Zelfs het gebruik van drones werd niet geschuwd. Hoewel de meeste van deze onderzoekers reeds een dienstbetrekking hebben hopen wij dat zij actief zullen blijven op het bouwhistorisch gebied.

Ook binnen het SBN bestuur treden binnenkort veranderingen op. Op dit moment speelt de opvolging van onze secretaris Henk Jansen, waarvan u in de vorige nieuwsbrief de vacature kon lezen. In de volgende nieuwsbrief hopen we een nieuwe secretaris aan u voor te kunnen stellen.

Namens het bestuur,
Agnes Hemmes

Belasting, overbevolking en GIS: De bouwhistorische implicaties van zestiende-eeuwse big data

Gabri van Tussenbroek, bouwhistoricus Monumenten en Archeologie/Universiteit van Amsterdam

De aftrap van het bouwhistorisch platform werd gedaan door Gabri van Tussenbroek met een interessant en voor de bouwhistorie nog wat ongebruikelijk onderzoek waarbij grote hoeveelheden historische data letterlijk op de kaart worden gezet. Onder de titel 'Geografie van arm en rijk' had hij hier al over gepubliceerd.[1]
Begonnen werd met de huidige situatie in Amsterdam waarbij investeerders maken dat wonen in Amsterdam en vooral de Amsterdamse binnenstad onbetaalbaar is geworden en vastgoedontwikkelingen en beleggers de woningmarkt domineren. Daarbij stelt zich de vraag van wie de stad eigenlijk is, van beleggers of van bewoners. Zeker in Amsterdam waar ook onderkomens nodig zijn voor een deel van de jaarlijks ruim zes miljoen toeristen is dat wel een punt van zorg. Die recente ontwikkelingen werden geïllustreerd door een serie kaarten die de explosief stijgende verkoopprijs per vierkante meter tonen en waaruit ook blijkt hoe inzichtelijk kaartbeelden zijn om ontwikkelingen weer te geven.
En dat bracht Gabri tot de zestiende eeuw en de vraag: 'Is het mogelijk om een indeling van het zestiende-eeuwse huizenbestand te maken in het licht van vestigingspatronen en de verdeling van rijk en arm?' Een uitstekende bron daartoe zijn de Kohieren van de tiende penning die voor een aantal Hollandse streken al was gepubliceerd, maar voor Amsterdam nog niet. Gabri heeft zelf eerst het Kohier van Amsterdam uit 1561/2 getranscribeerd en in een databestand gezet. Als voorloper van het latere kadaster waren naast gegevens over de bewoners en de eigendomssituatie vooral de huurwaarden van belang. De relatieve plaatsaanduidingen zoals 'wijde steeg nade Zeedijck' konden met wat inventiviteit nader worden gelokaliseerd. Dit heeft geresulteerd in een mooie seriële bron van 5270 records. Voor een eerste overzicht werden de gegevens gerubriceerd in kwintielen (5 x 20 procent) en daarna voor een grafiek van de huurwaarden. De pieken daarin bleken goed overeen te komen met de toenmalige belangrijkste straten: Kalverstraat/Nieuwendijk, Damrak/Rokin en Warmoesstraat. Deze historisch-economische gegevens kregen een extra dimensie door deze op de kaart te plaatsen. Daarvoor gebruikte Gabri de data van het Hisgis (Historisch Geografisch Informatie Systeem) van de Fryske Akademie, een landelijk project om de kadasterkaart van 1832 op een systematische wijze te digitaliseren. De vectordataset van Amsterdam mocht als ruimtelijke onderlegger worden gebruikt. Deze was ook bruikbaar omdat de topografie van de binnenstad van Amsterdam tussen 1561 en 1832 niet wezenlijk

Interpolatiekaart van huurwaardes (reëel en geschat) in 1562. De intervallen zijn 5 - 53,8 - 102 - 151 en 200. *(foto Gabri van Tussenbroek)*

is gewijzigd, met de gebied rondom het stadhuis op de Dam als uitzondering. Via een open source desktop GIS-programma – QGIS – kon Gabri de kohiergegevens op de 1832 'mappen'. Maar dat

ging niet zonder enige interpretatieproblemen met betrekking tot de taxatiegrondslag en de plaats van de verhuurbare eenheden ten opzichte van het hoofdhuis. Ook bleek rekening gehouden te moeten worden met de grootte van de percelen, de hoogte van de huizen en de staat van onderhoud, alle toen van belang voor de bepaling van de taxatiegrondslag. Handmatig werden de puntlocaties van de archiefgegevens toegekend aan de 1832-vectorondergrond. Aangezien het om een belasting op onroerend goed gaat, ontbreken de panden die van belasting waren vrijgesteld, zoals kerken en kloosters. Zij zorgen voor lege plekken op de kaart. Met behulp van computersoftware konden de vijf kwintielen van de huurwaarden, op eenzelfde wijze als bij de hedendaagse verkoopprijzen, grafisch op de kaart zichtbaar worden gemaakt. Dat geeft een beeldend resultaat van de toenmalige 'warme' hotspots met a-locaties, maar ook goedkopere delen van de stad in koelere kleuren. Het op deze wijze inzichtelijk maken van de gegevens geeft tevens een beter begrip van de verdeling over de stad van arm en rijk. In de woorden van Gabri: 'De gegevens kunnen helpen bij de interpretatie van bouwhistorische en archeologische vondsten, omdat buurten en straten in sociaaleconomische zin beter kunnen worden geduid, waardoor de context van materiële overblijfselen uit het verleden meer diepte krijgt' en 'Ook kan het kohier worden gebruikt om te analyseren in hoeverre waardeverschillen op vergelijkbare percelen zijn terug te voeren op de materiële verschijningsvorm van het huis'.
Het verhaal is een mooi voorbeeld van een bredere en kwantitatieve benadering van onderzoek naar de bouwsubstantie dat navolging ver-

dient, maar waarbij niet vergeten moet worden hoeveel werk er aan ten grondslag heeft gelegen, wetende dat er voor Amsterdam ook nog een Kohier voor het jaar 1631 en andere jaren bestaat.

Verantwoording

Noten

1 Gabri van Tussenbroek, 'Geografie van arm en rijk: Het kohier van de tiende penning van Amsterdam (1562) in *GIS', Tijdschrift voor Historische Geografie*, 3 (2018) 4, p. 242-255.

RS

Bruggen in Amsterdam. Bouwhistorisch onderzoek als onderlegger voor civieltechnische werkzaamheden

David Derksen, bouwhistoricus Monumenten en Archeologie gemeente Amsterdam

David Derksen begon zijn lezing met het tonen van krantenberichten over de huidige toestand waarin de bruggen in Amsterdam verkeren. Zo kopte *het Parool* van 1 februari 2019: 'De Oeterwalerbrug is slecht, heel slecht: Niet stilstaan, blijven rijden.' Behalve de bruggen verkeren ook de kademuren in slechte staat. In *het Parool* van 11 april jongstleden stond beschreven dat vanwege verzakkingsgevaar van de kadewand per direct op drie locaties, op de Herengracht, de Lijnbaansgracht en de Nieuwe Herengracht, stukken werden afgezet voor autoverkeer. Als noodmaatregelen wordt de ene na de andere brug afgesloten voor zwaar verkeer. Om instorting van de kademuren te voorkomen zijn als tijdelijke maatregel damwanden geslagen. Het zandpakket dat zich tussen de kademuren en de damwanden bevindt, is op meerdere plekken ingericht als tuin.

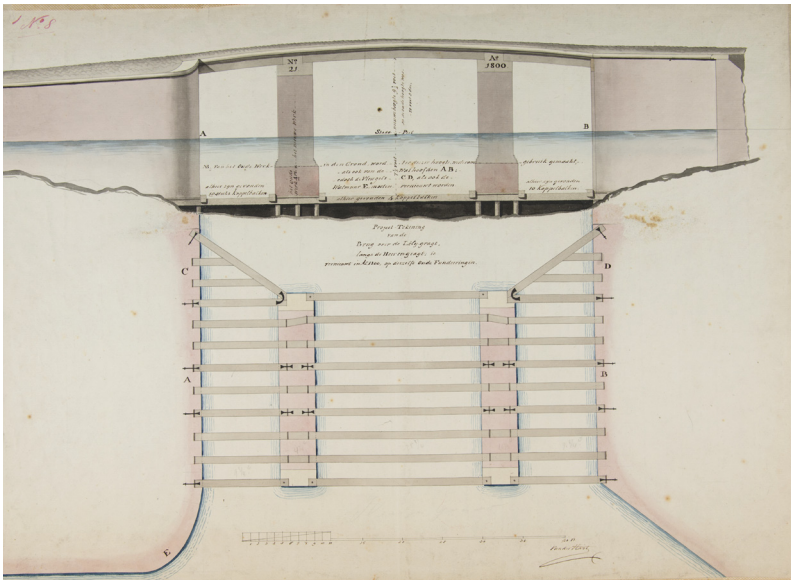

Bouwtekening van de brug over de Leliegracht aan de Herengracht. (Stadsarchief Amsterdam)

Volgens *de Volkskrant* van 7 februari 2019 is de slechte staat waarin bruggen en kademuren zich bevinden het gevolg van decennialange bezuiniging op onderhoud. De bezuinigingen zouden samenhangen met de opsplitsing in stadsdelen die elk afzonderlijk verantwoordelijk werden voor hun eigen kades en bruggen. Bestuurders gaven hun geld liever uit aan onderwerpen waarmee ze meer bij de bewoners konden scoren.
Meerdere te restaureren bruggen en kademuren zijn gesitueerd binnen het beschermd stadsgezicht. Naar de historie van de bouw van bruggen en kademuren is nooit systematisch onderzoek gedaan. Bij bouwhistorisch onderzoek was de aandacht vooral op 'het woonhuis' gericht. Ver-

Foto van een bouwput uit 1871, op de kruising van de Prinsengracht met de Reguliersgracht. In dit jaar werden drie houten bruggen vervangen door stenen exemplaren. (Stadsarchief Amsterdam)

volgens gaf David Derksen een historisch overzicht van de bouw van bruggen in Amsterdam. Op de vogelvluchtkaart van Balthasar Florisz van Berckenrode uit 1625 (Derde Uitleg) is de situering van houten en stenen bruggen aangeduid. Hieruit is op te maken dat destijds het merendeel van de bruggen in hout was uitgevoerd. De bruggen en sluizen aan luxe woongrachten als de Herengracht, Keizersgracht en Leliegracht waren daarentegen in steen uitgevoerd.
Op de vogelvluchtkaart van Jacob Bosch uit 1681 (Vierde Uitleg) is een andere spreiding van de bruggen te zien. Het merendeel van de bruggen was nog in hout uitgevoerd maar de stenen bruggen waren nu ter plaatse van de belangrijkste uitvalswegen naar een stadspoort gesitueerd. Een uitzondering vormde de Hogesluis over de Amstel, die als onderdeel van de stadsvesting ook in steen was uitgevoerd.

In de loop van de achttiende eeuw werden diverse houten bruggen in steen nagebouwd en meerdere bestaande stenen bruggen vernieuwd vanwege verzakkingsverschijnselen. Uit een bouwtekening en notities uit de achttiende eeuw blijkt dat ook de boogbrug over de Leliegracht aan de Herengracht aan verzakking onderhevig was. Zo werd beschreven dat formelen onder de grote boog geplaatst moesten worden om instorting te voorkomen. Volgens een bouwtekening van latere datum werd de brug vernieuwd in 1800 op dezelfde oude funderingen.

Na het slechten van de zeventiende-eeuwse stadsmuur en stadspoorten verrezen in de late negentiende eeuw nieuwe woonwijken buiten de Singelgracht. Dit veroorzaakte een toename aan verkeer over de binnenwegen en de bruggen. Bestaande bruggen werden verbreed en met

In de nacht van 11 op 12 november 1894 stortte de brug over de Keizersgracht aan de Leidsegracht in. De brug vertoonde al langer verzakkingsverschijnselen. (Stadsarchief Amsterdam)

de opkomst van de paardentram ook massaal verlaagd.
Volgens een citaat van J. H. Kruizinga uit 1956 zijn veel bruggen in 1883 vernieuwd maar is er omstreeks 1910, bij de opbloei van de Amsterdamse architectenschool, een kentering gekomen onder de bruggenbouwers. Waar in de negentiende eeuw moderne plaatbruggen de standaard was geworden, werden in het begin van de twintigste eeuw regelmatig de oude boogbruggen weer als uitgangspunt genomen. Later werden zelfs boogbruggen gebouwd met een betonnen kern, wat soms beschouwd werd als ‘architectonische leugen’.

Voor de bruggen van Amsterdam geldt dat niets is wat het lijkt. De historische gelaagdheid is aan de buitenkant zelden goed af te lezen. Aan de hand van systematisch onderzoek is wel een gerichte verwachting uit te spreken. Met archeologisch en bouwhistorisch onderzoek ter plaatse kan de huidige kennislacune opgevuld worden. Dit kan handvatten bieden voor ingenieursbureaus. In tegenstelling tot in het verleden waarbij achterstallig onderhoud ook aan de orde van de dag was, is er nu gelukkig wel aandacht voor het cultuurhistorische aspect. Dat dan uiteindelijk het verhaal van Amsterdam als bruggenstad verteld kan worden is mooi meegenomen.

RH

De kerk staat naast den wegh. De Nederlands Hervormde Kerk van Noordwijk aan Zee

Michel van Dam, bouwhistoricus BNB, IDDS Archeologie en Bouwhistorie

Noordwijk is een oude liefde van Michel van Dam, hij is er opgegroeid en doet er al jaren bouwhistorisch onderzoek. Er is vroeger al veel historisch onderzoek naar Noordwijk gedaan, maar nauwelijks over de bebouwing. Het onderwerp van de lezing, de Hervormde Kerk, is het oudst gedateerde gebouw van het dorp. Het is een eenvoudig zaalkerkje uit 1647 met een grenenhouten kapconstructie. Van Dam geeft aan dat het geen zuiver bouwhistorisch verhaal wordt, maar dat hij ook gaat proberen de geschiedenis van de kerk inkleuren.
De kerk staat naast den wegh, een citaat uit 1797, is tevens de titel van een publicatie van Michel van Dam die binnenkort zal verschijnen (meer informatie of te bestellen via 1647noordwijk@gmail.com). Inderdaad ligt de kerk aan de weg, niet ver van de zee. De voorganger van de kerk stond iets verderop en functioneerde tot 1646. Er is niks meer van die eerdere kerk bewaard gebleven en er is weinig over bekend. Er is een gravure van de kerk uit 1630, maar dat blijkt een soort clichébeeld van een verwoest kerkje te zijn, ook gebruikt om de kerken van Schagen, Noordwijkerhout en Zandvoort af te beelden.
De zaalkerk kon worden gebouwd door tussenkomst van de ambachtsheer van Noordwijk aan Zee, Wigbold van der Does. Aan het eind van de Reformatie kocht hij vlakbij de oude kerk een perceel om daar een nieuwe kerk op te bouwen, op het perceel stond een huis, dat als predikantenhuis werd ingericht, De kerk werd in 1731 afgebeeld door Abraham de Haen als een zaalkerkje met een rood schilddak en in het midden een rood houten torentje met klok en achtkantige bekroning. De kerk heeft een rechthoekig grondplan met een ingang in het westen en aan de noord- en zuidzijde een driekantige sluiting.
De kerkrekeningen uit de eerste jaren van de kerk zijn verloren gegaan en er is niet bekend wie er verantwoordelijk was voor het ontwerp van de kerk. Verschillende zeventiende-eeuwse kerken in de omgeving, zoals die van Bloemendaal en Bennebroek, hebben een gelijkend ontwerp. De kerk van Bennebroek werd gebouwd in opdracht van de ambachtsheer van Bennebroek, Adriaen Pauw. Die liet de kerk in 1664 ontwerpen door Pieter Post. Nu suggereert Van Dam niet dat de kerk van Noordwijk aan Zee ook door Post ontworpen werd, maar er zijn wel verbanden: Pieter Post had

De tekening van Abraham de Haen uit 1731. (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap)

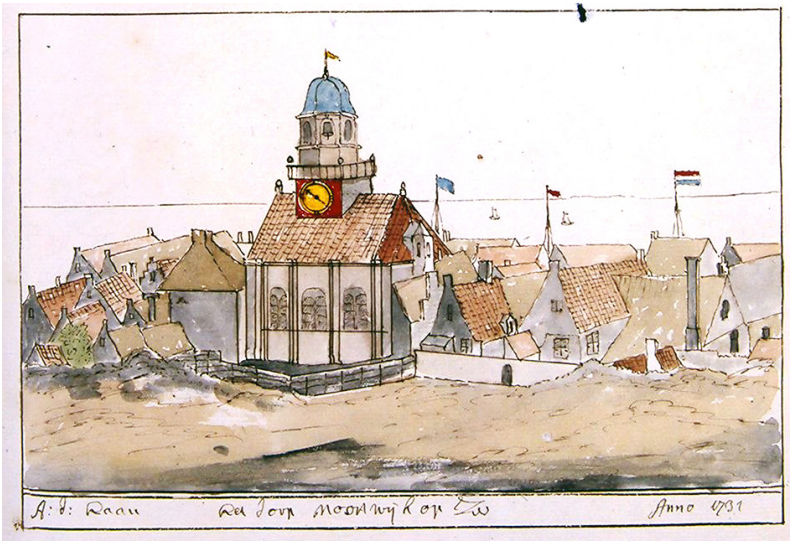

relaties met vooraanstaande families in Noordwijk. Hij was bevriend met de Haagse Amelis van der Bouchorst, de zoon van Nicolaas van der Bouchorst. Die laatste was weer bekend met Steven van der Does, beide verkeerden in dezelfde (vooraanstaande) kringen. Diens zoon Wigbold van der Does, bouwheer van de kerk in Noordwijk aan Zee, was zelf weer bevriend met Amelis van der Bouchorst. Mogelijk heeft Pieter Post toch iets met de kerk van doen gehad. Een nader onderzoek, bijvoorbeeld naar de kapconstructies van de kerken, strekt tot aanbeveling.
In 1750 werden de toren en het dak van de kerk donkergrijs gemaakt. In rekeningen uit die tijd is sprake van de levering van gekoolde olie. Ook het hout in het interieur van de kerk kreeg een nieuwe kleur, een natuursteenachtig blauw dat in de rekeningen van 1759 Berlijns blauw wordt genoemd. Ruim een decennium daarna was het tijd voor grondig onderhoud. Jan de Groot uit Leiden stelde een gebrekenlijst op en zijn broer Jacob de Groot was verantwoordelijk voor de uitvoering van de werkzaamheden, waar de timmermansrekeningen van bewaard zijn gebleven. Een eeuw later, in 1878, kreeg de kerk nieuwe stoelen en banken.
Eind negentiende eeuw werd Noordwijk aan Zee populair als chique badplaats, er komen steeds meer mensen naar het snel groeiende dorp. Rond 1900 was de kerk te klein geworden voor het aantal inwoners en bezoekers, en moest de kerk worden uitgebreid met een nieuw deel en een portaal aan de oostkant. Bijna de hele oostgevel werd doorgebroken en het liturgisch centrum werd verplaatst. Ook de westgevel werd aangepast aan de smaak van de tijd. Later spreekt men in de krant over 'op smakeloze

Foto van de bouw van de uitbreiding in 1927. (Genootschap Oud Noordwijk)

wijze opgesierd door een portaal, balustrade om het dak en vensteromlijstingen en -stijlen van opzichtige vormen en materialen'. De kerk werd bijna twee keer zo groot, waardoor er nu 450 mensen in de kerk konden. Maar in 1925 bleek de kerk opnieuw te klein voor de groeiende populatie en moest er plaats komen in de kerk voor 800 mensen. Meischke en Schmidt maakten een ontwerp voor een nieuw kerkdeel, 'de kapel', dat in 1927 over de eerdere uitbreiding heen werd gebouwd. Het plan was zelfs om het later door te trekken ten koste van het kerkdeel uit 1647, maar dat is nooit uitgevoerd. De mensen waren blij met de nieuwe ruimte, maar er was ook kritiek op het

Kaart van Pieter Bast uit 1600 met de Weddesteeg. (ELO)

ontwerp. Het nieuwe dak was bijna net zo hoog als het torentje van de oude kerk en stak boven de bebouwing van Noordwijk uit, en ook over de nieuwe, gele kleurstelling van het klokkentorentje was men weinig te spreken.
In de jaren zestig van de twintigste eeuw verkeerde het kerkdeel uit 1647 in slechte staat. Piet van de Sterre maakte plannen voor een renovatie van het oudste deel, met als inspiratie de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse staat. De blauwe kleur werd teruggebracht op het hout in het interieur, net als de plavuizenvloer. De toren werd weer rood geschilderd en de westgevel is ontdaan van de latere toevoegingen. Opvallend is dat Van der Sterre wel de kleur van het torentje reconstrueerde, maar niet die van het dak. In1968 kwam de renovatie gereed, en konden de Noordwijkers eindelijk weer in de kerk trouwen. Dat kan nog steeds, maar tegenwoordig doet de kerk voornamelijk dienst als designwinkel en galerie.

AtS

Het straatje van Rembrandt. Van onderzoek naar reconstructie

Edwin Orsel en Pieter-Jan de Vos

Naar aanleiding van de BNR Erfgoedprijs besloot Erfgoed Leiden om het geldbedrag in te zetten om iets terug te geven aan de stad. Het Rembrandtjaar bood een mooi aanknopingspunt om een digitale reconstructie te maken van Rembrandts Leidse geboortehuis.
Het probleem is dat dit huis, anders dan het

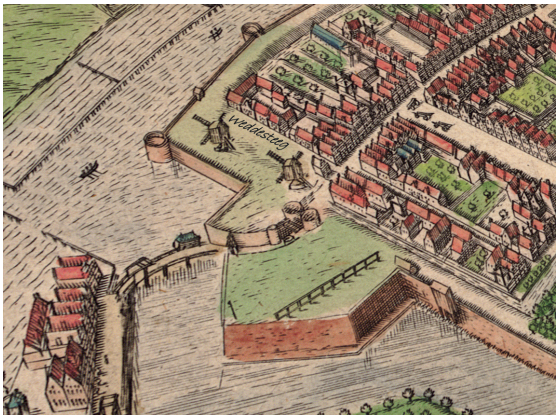

bekende Rembrandthuis in Amsterdam, al sinds lange tijd verdwenen is. In 1906 is al eens een poging ondernomen om het geboortehuis te lokaliseren. Een stalling in de Weddesteeg werd gezien als de plaats waar dit huis gestaan moest hebben. Het *Leids Dagblad* uit die tijd memoreerde na de speurtocht dat er behalve ‘een onaanzienlijk stukje muur (...) niets herinnert aan een menschenwoning’. Leiden kon weliswaar trots zijn op de beroemde stadsgenoot, maar er restte geen fysieke herinnering. Er werd een gevelsteen in de stalgevel gemetseld en er kwam een borstbeeld van Rembrandt elders in de stad. In 1930 verdwijnt de stalling echter door de expansiedrift van een naburige drukkerij. In 1963 besluiten zij om een geveltje in zeventiende-eeuwse trant te bouwen om vooral de juiste sfeer op te roepen. Hoewel dit ‘Rembrandthuis’ niets te maken had met Rembrandt en het al weer na tien jaar (!) gesloopt werd, denken veel Leidenaren nog steeds dat dit een juiste weergave was van het geboortehuis.
Terug naar het heden boden de beter ontsloten

archieven en moderne technieken de mogelijkheid om zorgvuldig onderzoek te verrichten. Aan de hand van kaartmateriaal en archiefbronnen uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw werd bepaald dat de locatie zich zuidelijker zou hebben bevonden, en dus niet de stalruimte betrof waarvan men eerder veronderstelde dat dit het geboortehuis was van Rembrandt. Op basis van de gegevens is een reconstructie gemaakt van de toenmalige verkaveling. Met name het kaartenboek van Dulmanhorst & Dou van omstreeks 1590, waar ook perceelbreedtes en eigenaren genoemd worden, bleek nuttig. De ouders en grootouders, die molenaar waren, woonden toen al aan de Weddesteeg. Door verkoop en vererving ontstond de driedeling die ook op de latere kadasterkaarten valt te herleiden.
Met behulp van Matthijs de Rijk, die het 3D-model verzorgde, werd begonnen aan de reconstructie van de vroeg zeventiende-eeuwse situatie waarin ook de wijdere omgeving een plaats kreeg. Aan de hand van archeologisch onderzoek, vogelvluchtkaarten, bouwtekeningen en beeldmateriaal kon een groot deel worden gereconstrueerd, zoals de stadswal, de bruggen en de molens. Ondanks dat de juiste plek van het geboortehuis was gevonden, bestond er nog veel onduidelijkheid over het uiterlijk van het pand waar het allemaal om te doen was. De vogelvluchtkaarten waren hier hoofdzakelijk leidend. Bij toeval werd een vroege negentiende-eeuwse foto gevonden waar in ieder geval een deel van het dak van het huis zichtbaar is. Verder vormden vergelijkbare, nog bestaande panden, een inspiratiebron voor de reconstructie om de details van het huis vorm te geven.
Het resultaat is een behoorlijk gedetailleerd vroeg zeventiende-eeuws bouwblok die men met behulp van moderne technieken zoals virtual reality kan bewonderen. Bepaalde zaken blijven voer voor discussie, zoals bijvoorbeeld het interieur en de exacte gevelindeling van bijvoorbeeld de zijgevel. Wat betreft de bouwmassa en de locatie is de situatie echter met grote zekerheid correct weergegeven. Zo hebben de Leidenaren eindelijk een betrouwbare reconstructie van hun Leidse Rembrandthuis!

PB

Reconstructie van Matthijs de Rijk van de Weddesteeg aan het begin van de zeventiende eeuw.
(Matthijs de Rijk)

In de pet kiek'n - Havezate Oosterhof
(De Twentse uitdrukking 'in de pet kiek'n' betekent onderzoeken)

Anja Hesselink-Wevers, adviseur Monumentenloket bij de gemeente Enschede en zelfstandig onderzoeker A1Bouwhistorie

Anja Hesselink onderzocht in het kader van haar afstuderen de havezate Oosterhof in Rijssen. Het onderzoek bestond uit een bouwhistorische verkenning, een verdiepend onderzoek in de kapconstructie en een verbredend onderzoek in de vorm van een tuinhistorische verkenning. Van de havezate Oosterhof zijn het hoofdgebouw, de historische parkaanleg en een tuinmuur aangewezen als rijksmonument.

De havezate Oosterhof met het omliggende park bevindt zich in een groen gebied, aan de noordoostzijde van de oude kern van de plaats Rijssen. Oosterhof is als enige van vijf middeleeuwse havezaten in de directe nabijheid van Rijssen bewaard gebleven. De huisplaats wordt geheel omgeven door een gracht, waarvan de vorm in de loop der tijd nauwelijks is veranderd. Op de huisplaats bevinden zich naast het huis, dat deels wordt omsloten door een tweede gracht, nog twee bouwhuizen en een in Engelse landschapstijl aangelegde tuin (afb. 1).
Het huidige huis heeft een L-vormige plattegrond van twee bouwvolumes van twee bouwlagen, een kelder en een kap onder schilddak met hoekschoorstenen en een achtkantige dakruiter. De gevels zijn opgetrokken in rood gemêleerde handvormstenen in kruisverband met klezoren bij de hoekoplossingen. Hoewel in het algemeen metselwerk in kruisverband pas vanaf begin van de zestiende eeuw wordt aangetroffen, kan het hier gaan om een vroege toepassing van dit verband. In het huis zijn ook sporen te vinden die teruggaan tot eind vijftiende eeuw.
De havezate werd aan het eind van de vijftiende eeuw (1475) eigendom van de familie Ten Bussche. De bewoners van de havezate waren riddermatigen met hoge bestuurlijke functies. Het pand werd tot 1937 bewoond, daarna stond het vele jaren leeg. Ondanks wijzigingen in de loop van de eeuwen, een ingrijpende renovatie en twee herbestemmingen zijn waardevolle elementen uit verschillende perioden bewaard gebleven.

De bouwhistorische verkenning bracht in eerste instantie zes bouwfasen aan het licht. Bij het verdiepende onderzoek naar de kap bleek ook een zevende bouwfase te onderscheiden.
De eerste, oudste fase (XVB) is te herkennen aan aangetroffen dikke, bakstenen muren (63 cm) van een bouwvolume aan de westzijde. Het had vermoedelijk een rechthoekige vorm en bestond uit twee of drie bouwlagen met een kap en een kelder (de voorste twee tongewelven onder het huidige pand). Ook een aangetroffen zaagtandlijst en restanten van kruiskozijnen in de achter-

gevel van dit gedeelte zijn waarschijnlijk sporen uit deze periode.
In een volgende bouwfase (XVIa) werd ten oosten van het bestaande bouwvolume een nieuw huis gebouwd. De begane grond was verdeeld in een voorkamer en een achterkamer. Aangetroffen dikke bouwmuren wijzen hier ook op. Een hoge grote schouw op de tussenmuur verraadt de vroegere aanwezigheid van een ruime stookplaats; dit is nu een doorgang naar een achterliggend vertrek. Bij de schouw zijn sporen aangetroffen van een in Twente zogenoemde wendelzoele (draaiboom) waaraan vroeger een haal was bevestigd. Hieruit blijkt dat is gekookt op openvuur, maar wel onder een stenen schoorsteenkap en boven een stenen ondergrond. Dit past in deze bouwfase. Mogelijk dat tussen de nieuwe woning en het bouwvolume uit de eerste fase een verbinding was. Hiervan zijn echter geen sporen aangetroffen.
Een derde bouwfase dateert uit het midden van de zeventiende eeuw (XVIIm). Beide gebouwen werden met elkaar verbonden. Zo ontstond de L-vorm van het gebouw. In deze periode werden vermoedelijk ook de uitbouwen aan de oostvleugel en aan de westzijde van de achtergevel gerealiseerd (afb. 2). Onder de uitbouw aan de westzijde werd een derde tongewelf in de kelder gemaakt. In de achtergevel van deze uitbouw zijn sporen te zien van kloosterkozijnen. Op oude foto's zijn een 'oeil de boeuf' te zien in de zijgevel van de uitbouw aan de oostvleugel. Beide elementen onderschrijven de datering. Inwendig getuigt een diep cassettenplafond van leemstuc van de toenmalige vernieuwingen.
In bouwfase vier (XVIIIa) werd de kapconstructie van de oostvleugel gewijzigd. Deze vleugel die voorheen vermoedelijk een zadeldak had, kreeg

1) Luchtfoto havezate Oosterhof vanuit noordoosten. (bron: www.pixair.nl, foto door Albert Speelman)

een schilddak. In bouwfase vijf (XVIIIb) werd de voorgevel vernieuwd en kreeg ook de westzijde een schilddak. Daarmee werd de symmetrie van de voorgevel doorgevoerd in de kap. In het interieur werd een grote centrale hal gecreëerd met rechts ervan een trappenhuis met bordestrap.
In het trappenhuis is het achttiende-eeuwse stucplafond nog aanwezig. Verder werden zandstenen schouwen en stucplafonds aangebracht. Waarschijnlijk zijn in deze periode de kruisvensters vervangen door schuifvensters met kleinere ruiten. Tijdens een zesde bouwfase is in de eerste helft van de negentiende eeuw (XIXA) werden deze schuifvensters vervangen door de huidige schuiframen. Ze lijken in hun vormgeving op de in het begin van de negentiende eeuw in Frankrijk populaire stolpramen.
In bouwfase zeven onderging het pand een ingrijpende restauratie (1967). Hierbij stortte het middendeel van het pand in. Dit zorgde voor extra herstelwerkzaamheden. Veel metselwerk aan het pand werd opnieuw opgetrokken, vervangen

2) Linkerzijgevel en achtergevel rond 1930.
(bron: www.erfgoedrijssenholten.nl)

of hersteld en een groot aantal vensters werden verwijderd of vernieuwd. Ook de westelijke uitbouw werd gesloopt. Alleen de kelder onder deze uitbouw bleef. Hier bovenop werd een terras gerealiseerd. Ook intern zijn de nodige wijzigingen en vernieuwingen uitgevoerd.
Een kaartje met waardestellingen toont onder andere dat aan het exterieur een hoge monumentale waarde wordt toegekend. Bij het interieur idem dito wat betreft de oorspronkelijke scheidingsmuren en enkele plafonds. De na de instorting gerealiseerde vertrekken, plafonds en vloeren zijn als indifferent gekwalificeerd. Een uitzondering daarop vormen de keldervloeren waarop oude geglazuurde plavuizen (estrikken) zijn gelegd. Deze vloeren hebben een positieve monumentwaarde, omdat die vanaf de vijftiende eeuw en zestiende eeuw voorkomen en daarmee bijdragen aan de juiste beleving.

In haar lezing ging Anja Hesselink specifiek in op de eikenhouten kapconstructie. De kapconstructie is een jukkenkap waarvan de oostvleugel, een deel met gekraste telmerken, met dendrochronologisch onderzoek is gedateerd op 1711. Conclusie op basis van het bouwhistorisch onderzoek is dat de oostvleugel uit het begin van de zestiende eeuw dateert. In die tijd had het pand vermoedelijk een zadeldak en sporenkap. Aangetroffen forse sporen wijzen erop dat om de paar sporenparen een zwaarder sporenpaar zat; gelet op de overspanning vermoedelijk met twee haanhouten. Het oorspronkelijke zadeldak is naar alle waarschijnlijkheid kort na 1711 veranderd in een schilddak, waarbij de kapconstructie is gewijzigd in een jukkenkap.

Tot slot werd kort ingegaan op de groene omgeving van de havezate Oosterhof. Op de Hottingerkaart uit 1783 wordt de eerst bekende park- en tuinaanleg van de havezate aangetroffen. Het was een achttiende-eeuwse formele tuin, symmetrisch aangelegd met parterres en een lange centrale zichtlijn, en buiten de grachten bossen met een lanenstelsel in geometrische vormen.
In de negentiende eeuw werd de aanleg van de tuin gewijzigd, de tuin werd hoofdzakelijk gebruikt voor nutsdoeleinden: een moestuin met fruitmuur, boomgaard, visvijvers en hakhout/stamhout in het omringende bos. Deze situatie bleef lange tijd nagenoeg ongewijzigd, maar het landgoed raakte in verval. Aan het einde van de twintigste eeuw kreeg de tuin een nieuwe aanleg in (neo)landschappelijke stijl. De tuin en de omliggende bossen hebben sindsdien een plezierfunctie en worden gebruikt als park. Een opmerkelijk detail is de nog aanwezige, oude

tuinmuur (hoogte 2,2 m, dikte 45 cm). De ingemetselde spalierhaken maken duidelijk dat dit een fruitmuur is geweest.

ES

Boerderij Runderzorg in Weesp

Ivanka Massink, docent bij Nimeto Utrecht: MBO opleiding voor specialist schilderen Restauratie en Decoratie in Utrecht

Ivanka Massink (bouwhistorie) onderzocht samen met René Prins (restauratie) de boerderij Runderzorg, gelegen tussen Weesp en Muiden aan de Vecht. Al op de kaart van Jacob van Deventer uit 1560 is de voorganger van boerderij Runderzorg te zien, gelegen ten zuiden van buitenplaats Huis te Capelle. De boerderij Runderzorg wordt in de rijksmonumentenlijst onterecht aangeduid als 'Huis te Capelle'. De herenhuisboerderij is vanaf 1917 in het bezit van familie Beukhof.

Het huidige complex bestaat uit verschillende gebouwen. Op het erf staan het voorhuis, met rechtsachter een grote stenen koestal en linksachter het zomerhuis. Tussen het voorhuis en de koestal is een stenen tussenlid gebouwd. Vanuit de stenen koestal is de (deels ingestorte) zesroedige hooiberg te bereiken via de hooiloge. Rechts voor de hooiberg staat een stenen schuur waar het jongvee stond. Massink en Prins hebben samen alle delen van het complex opgemeten, de vele bouwsporen bekeken en vervolgens tekeningen gemaakt. Uit het bouwhistorisch onderzoek waren zes bouwfases te herleiden:

Bouwfase 0 (1582): In het midden van de zestiende eeuw bestond de voorganger van Runderzorg, boerderij Salomonshoeve, uit een stenen opkamer met daaronder de kelder met troggewelven.
Bouwfase 1 (1750-1775): In 1750 is de kelder verbreed en op de bestaande keldermuren is de huidige voorgevel van het voorhuis opgebouwd. Deze nieuwe steensmuur voorgevel werd voorzien van twee kleine vensters aan de linkerzijde van de gevel. De vensters aan de rechterzijde van de voorgevel en de vensters in de zijgevels hebben al de huidige positie en maatvoering. Het huis werd aan de rechterzijde uitgebreid met een herenkamer. In de huidige hal is een gebintstel te vinden van het zomerhuis uit die tijd.
Bouwfase 2 (1800-1850): Het zomerhuis werd vergroot, met als kern gebinten met korbelen

1) Voorhuis en zomerhuis van boerderij Runderzorg, gefotografeerd februari 2019.
(Ivanka Massink)

2) Kleuronderzoek van de paneeldeur.
(Ivanka Massink)

met daartussen lichtere gebinten met wandstijl zonder korbelen. Oude uitsparingen voor de korbelen zijn aanwezig, dit duidt erop dat de dekbalken ouder zijn en de huidige korbelen niet de oorspronkelijke zijn. Het vloerhout loopt bij het zomerhuisgedeelte tot aan het derde gebint, er is een duidelijke afscheiding van twee delen. Het stalgedeelte is in een latere fase tegen het zomerhuis aangebouwd.
Bouwfase 3 (1850-1875): De koestal werd vergroot rond 1865, dat is te zien aan het gebruik van vormbakstenen, die vanaf toen werden toegepast. Eind negentiende eeuw was de koestal voorzien van een rietendak met lage zijgevels, met in de kap ruimte voor hooi en oogstopslag. De zolderverdieping van het voorhuis kreeg een slaapfunctie en werd voorzien van dakkapellen met vleugelstukken en frontons. De twee vensters van de opkamer werden vergroot, dit is goed te zien aan de bouwsporen in het metselwerk. Rond 1850 zijn de vensters in de voorgevel en de zijgevels van het voorhuis vervangen door de huidige (hoge) zesdelige schuiframen in empirestijl.
Bouwfase 4 (1900-1925): Aan het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde zich achter het voorhuis, in het voorste gedeelte van de stal, een afgescheiden woonruimte. De vernieuwde woonruimte bevond zich in het eerste en tweede gebintvak. Het tweede gebint is verplaatst om ruimte te maken voor de bedstedes. Er werd een hal geplaatst tussen de koestal en het zomerhuis en er werd een houten wand geplaatst in het voorste gedeelte van het zomerhuis. Tegenwoordig bevindt zich hier de keuken van Evert Beukhof.
Bouwfase 5 (1952): In 1952 werd de stal verbouwd naar een grupstal. De gebinten werden (deels) vervangen of hergebruikt om drie koeien naast elkaar te plaatsen. Hiervoor zijn de oorspronkelijke dekbalken van het gebint verlengd met klampen en trekplaten en vastgenageld. In 1948 is de nieuwe hooiberg geplaatst, dit is terug te lezen op de windveer met het jaartal. De bestaande hooiloge is behouden gebleven.
Bouwfase 6 (1998): In 1998 kwam er een nieuw golfplatendak op de koestal, in plaats van een rietendak. Er vonden moderniseringen in het voorhuis plaats, de oude pronkkamer wordt opgedeeld in twee slaapkamers.

Massink heeft na deze uitgebreide bouwhistorische opname ook een vervolgonderzoek uitgevoerd: een interieurhistorische opname van het voorhuis. Het voorhuis bestaat uit drie delen. Links het oudste deel, een stenen opkamer, toegankelijk vanuit de entreehal met een trap

van vier treden. De opkamer is nu opgedeeld in twee kamers, maar was oorspronkelijk één grote ruimte met een schouw in het midden van de achtergevel. Er zit nog een bestede in de opkamer. In het midden van de achttiende eeuw werd het voorhuis vergroot en ontstond er een representatieve hal met toegang tot verschillende ruimtes. De entreehal is bereikbaar via de voordeur. Rechts naast de hal is de herenkamer of pronkkamer met een rijkere profilering dan de rest van de boerderij. Voorheen was de pronkkamer één grote ruimte, tegenwoordig zijn het twee kamers. Het interieur is voorzien van stucwerkpanelen.
Het onderzoek concentreerde zich voornamelijk op de deuren in de ruimtes van het voorhuis. De hal heeft twee paneeldeuren met een symmetrische opzet. De eikenhouten deur naar de pronkkamer is aan de halzijde voorzien van twee panelen. Aan de kant van de pronkkamer is de deur ook voorzien van twee panelen, maar met een andere indeling en profilering. Daaruit valt af te leiden dat de interieurafwerking van de pronkkamer uit een jongere fase is dan de bouw en vergroting van het voorhuis. Dit is te zien aan de afwijkende paneelindeling met profilering van de paneeldeur van de pronkkamer maar ook aan de stijl van de stucwerkpanelen.
Er kwam nog een tweede vervolgonderzoek, de kleurhistorische inventarisatie. De deuren, ramen en kozijnen werden onderzocht en de resultaten werden verwerkt in een stratigrafisch schema. Daarbij valt op dat de deuren ouder zijn dan de ramen, dit komt overeen met het bouwhistorisch onderzoek.

AtS

Verborgen verleden
Een woonhuis in de binnenstad van Tiel

Constantijn Huurman is stedenbouwkundige en werkzaam bij de gemeente Culemborg. Onlangs ronde hij met succes de Post HBO opleiding Bouwhistorie & Restauratie af.

Huurman behandelt in zijn presentatie het pand Sint Walburgstraat 17 in de oude binnenstad van Tiel. Aan de hand van zijn presentatie met een grote hoeveelheid beeldmateriaal neemt hij ons in een rap tempo mee in de rijke geschiedenis van zijn studieobject.
Het pand ligt in het westen van de binnenstad van Tiel. Op deze hogere en drogere gronden vestigde zich de elite van de stad. Het forse pand maakt onderdeel uit van een blok met dwarshuizen direct aan de straat. Sint Walburgstraat 17 is een van deze huizen en bestaat uit twee achter elkaar geplaatste dwarsbeuken met daarachter een keukenaanbouw. Aan een achterstraat bevond zich voorheen een koetshuis met koetsierswoning.
Achter de sobere achttiende-eeuwse voorgevel gaat een lange bouwgeschiedenis schuil. De spreker behandelt in een kort tijdsbestek de vele verbouwingen die het pand ondergaan heeft, en waarvan hij in een jaar tijd veel heeft kunnen ontrafelen. Vooral de mogelijkheid om op enkele plaatsen destructief onderzoek te doen bood veel inzicht. Het pand heeft nog een vroeg zestiende-eeuwse kern met een eiken sporenkap boven het voorhuis. Doordat de rechter zijgevel aan een steeg ligt en er gelegenheid was deze nader te bestuderen, werd geconstateerd dat het oorspronkelijke huis een verdieping lager was en een

1) Fotogrammetrische opname van een deel van de rechterzijgevel, waarin de oude trapgevel te herkennen valt. (Constantijn Huurman)

kap bezat tussen twee trapgevels. De nog aanwezige kapconstructie moet dus bij een verhoging van het pand zijn opgevijzeld of herbouwd. Uit de oudste fase stamt ook nog een muurdeel in de achterste beuk, waarin een dichtgemetseld kruiskozijn is teruggevonden, compleet met zandstenen lateien en middenstijl. In de muur waren onder andere de gemetselde dagkanten, een zandstenen latei en middenstijl herkenbaar. Door een vergelijking met het Gotische Huis elders in Tiel kon de oorspronkelijke opzet van het venster worden gereconstrueerd. De positie hoog in de gevel duidt erop dat dit bouwdeel oorspronkelijk onderkelderd is geweest.

Uit de achttiende-eeuwse fases van het pand stamt het overgrote deel van de achterste beuk, meerdere interieuronderdelen en het huidige gevelbeeld. De gevel is echter vele malen ouder dan dat deze doet geloven. Om een zo strak mogelijk gevelbeeld te bereiken is het oorspronkelijke, ietwat onregelmatige, zestiende-eeuwse metselwerk in kleur dichtgevoegd en vervolgens een heel regelmatig patroon van schijnvoegen aangebracht. Dit is typisch te dateren in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen er een duidelijke tendens was naar steeds strakker en fijner metselwerk.

Interessant is ook de voormalige opkamer, waarvan de afwerking en vloer ruw uitgebroken zijn in de tijd dat hier een verhuisonderneming zat en de onderliggende kelder werd gesloopt voor een werkplaats met smeerput. De mogelijkheid werd geboden om onder de vloer onderzoek te doen, waarbij restanten van het zestiende-eeuwse keldergewelf werden ontdekt. Het stucplafond in Lodewijk XVI-stijl van de opkamer en een restant van het rookkanaal, eveneens met stucwerk, zijn ondanks de verbouwingen bewaard gebleven. Overeenkomsten met andere werken van stukadoor Johan Martin Rieff (1764-1855), die veel in de omgeving van Tiel heeft gewerkt, wijzen erop dat hij hoogstwaarschijnlijk betrokken is geweest voor het stucwerk in het pand. Ook de datering strookt met een aantekening met het jaartal 1788 dat elders in het pand is gevonden, waaruit blijkt

2) Restanten van de laat achttiende-eeuwse interieurafwerking van de opkamer. (Constantijn Huurman)

dat het pand toen een modernisering onderging. De verschillende vondsten zeggen allemaal iets over de ontwikkelingsgeschiedenis van het pand als geheel. Dankzij het uitgebreide onderzoek is Huurman tot een globale fasering gekomen van het pand, waarbij zes bouwfases zijn te onderscheiden. Aan de hand van dateringsplattegronden en meerdere verhelderende tekeningen worden deze duidelijk inzichtelijk gemaakt. Ongetwijfeld gaan er in het pand nog meer interessante bouwsporen schuil, die wellicht aan het licht komen als het pand onder handen genomen wordt. Het onderzoek van Huurman biedt daar in ieder geval voldoende aanknopingspunten voor.

PB

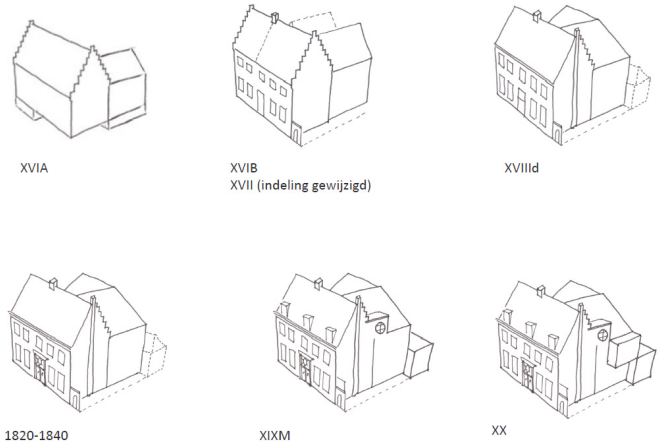

3) Globale fasering van het pand vanaf de zestiende eeuw. (Constantijn Huurman)

Vroege renaissance in de Zeeuwse delta: Huis de Baerse in Goes

Henk de Kunder, voormalig secretaris-directeur van de St. tot Behoud en Ondersteuning van Monumenten te Goes, momenteel beschikbaar voor de erfgoedsector

Ook de vierde lezing werd gegeven door een afgestudeerde van de opleiding Bouwhistorie en Restauratie, Henk de Kunder. In het tweede jaar van de opleiding heeft hij Huis de Baerse in Goes bouwhistorisch onderzocht. Huis de Baerse is een smal diep huis, in Zeeland ook wel bekend als een 'kopshuis', gesitueerd aan de havenkom van Goes. Een voorganger van het pand op dezelfde locatie ging verloren bij de stadsbrand van 1554. Nog datzelfde jaar gaf de eigenaar opdracht tot de herbouw van het pand boven het vijftiende-eeuwse tongewelf, zoals terug is te lezen in zijn overlijdensakte.
Veel elementen in Huis de Baerse dateren nog uit de bouwtijd van het pand, waaronder de balklagen die rechtstreeks zijn opgelegd in de gevels (het niet meer toepassen van muurstijlen en korbelen was typerend voor de bouw in Zeeland rond het midden van de zestiende eeuw). De moerbalken zijn voorzien van sleutelstukken met acanthusbladeren, op drie ervan is het jaartal 1555 aangebracht. In de achtergevel zijn de restanten aangetroffen van twee houten kruiskozijnen, in het huis is het bovenste deel van de oorspronkelijke spiltrap in situ aanwezig, net als twee strokendeuren. De oud-Hollandse kap is nog voor 80 procent oorspronkelijk en voorzien van telmerken.
Vanaf de bouw is het bouwvolume van Huis de Baerse, met uitzondering van een kleine negentiende-eeuwse aanbouw tegen de achtergevel, ongewijzigd gebleven. Bij de herbouw in 1555 kreeg het pand een onderhuiskeuken die na een laat zeventiende-eeuwse aanpassing vrijwel geheel bewaard is gebleven. Het interieur van het huis werd in de achttiende eeuw aangepast aan de heersende mode waartoe onder meer de vensters werden verlaagd. De trapgevel is in 1858 gewijzigd in een lijstgevel waarbij de kap werd afgewolfd. In 1906 vestigde een naaimachinehandel zich in Huis de Baerse waarvoor een art-deco onderpui werd geplaatst met een zeer grote winkelruit: destijds de grootste van de stad. De overspanning was echter zodanig groot dat de ruit regelmatig barstte en in 1947 werden vier bovenlichten aangebracht om het oppervlakte van de ruit te verkleinen. Het gesausde metselwerk van de gevel werd in 1966 gereinigd, waarbij de topgevel werd afgebroken, de stenen werden schoongemaakt en omgedraaid waarna de topgevel weer werd opgemetseld. Nog voor 1910 was de naaimachinehandel omgevormd tot drogisterij en in 1974 werd de winkelpui uit 1906 vervangen door een historiserend exemplaar en voorzien van een gaper. In het interieur werd boven de deur naar de keuken een gesneden, houten ornament aangebracht uit een in 1870 gebouwde apotheek uit Middelburg.
De Kunder heeft de oorspronkelijke bouwmassa van het pand hoog gewaardeerd, net als de gevels die een afspiegeling zijn van de aanpassingen aan de wooneisen door de tijd. De winkelpui uit 1974, de gaper en het interieur van de voormalige drogisterij zijn positief gewaardeerd. Dit ondanks het feit dat het vrij recente aanpassingen aan het huis zijn die een historische situatie

suggereren die vrijwel zeker nooit aan de orde is geweest. De gemeenschap in Goes kent Huis de Baerse, waarin nu een brocante-winkel is gevestigd, echter als de oude drogisterij en de pui, de gaper en het interieur zijn hier onlosmakelijk mee verbonden. Zij zijn beeldbepalend voor het voorkomen van het gebouw en het beeld aan de oude havenkom.
Na het bouwhistorisch onderzoek heeft De Kunder de eerder genoemde keuken in het onderhuis verdiepend onderzocht. De ruimte is in feite een tijdscapsule door de vele elementen uit de zestiende en zeventiende eeuw die vrijwel ongewijzigd in situ bewaard zijn gebleven: een rijk uitgevoerde schouw met halfzuiltjes, consoles en een kroonlijst, een kastenwand tegen de brandmuur, een tegelwand, een tegelvloer en een samengestelde balklaag. De naden van de planken boven de balklaag zijn dichtgezet met een papierachtig materiaal. Het hield de geuren tegen die vanaf de keuken naar de bovengelegen kamer doordrongen en hield het stof tegen dat van bovenaf de keuken in viel. Aanvullend onderzoek met kleurentrapjes toonde aan dat de huidige groen geschilderde keuken in het verleden een okergele kleur heeft gehad, een kleur die ook is aangetroffen op onder meer sleutelstukken en balken elders in het huis.
Behalve een verdiepend onderzoek heeft De Kunder een verbredend onderzoek uitgevoerd naar de vroege renaissance in Zeeland. In Huis de Baerse blijkt namelijk in de bouwfase van 1555 op verschillende plekken de nieuwe vormentaal van de renaissancearchitectuur te zijn toegepast, waarmee het een vrij modern huis was. Zo hebben de halfzuiltjes en de kroonlijst van de schouw in de keuken een klassieke Ionische opbouw en zijn de sleutelstukken en consoles van de opkamer en de verdieping voorzien van kenmerkende renaissanceafbeeldingen als band- en rolwerk, putti, mascarons, een herme en acanthusbladeren. Vergelijkbare sleutelstukken met acanthusbladeren zijn behalve in Goes met name in het nabijgelegen Antwerpen terug gevonden. In deze stad zijn ook een aantal vergelijkbare elementen met de typische renaissancevormen aangetroffen. Uit het bouwhistorisch onderzoek, het verdiepende en het verbredende onderzoek naar Huis de Baerse blijkt hoezeer het pand een bijzonder rijk afstudeerobject is geweest.

MU

De keuken in het onderhuis gezien richting de kastenwand.
(foto H.J. de Kunder)

Blauwgroen in de vesting: De herontdekking van de negentiende-eeuwse buitenkleuren van de vesting Naarden

Lenneke Willemstein, Architectuurhistorica en bouwkundig adviseur Stichting Monumentenbezit.

Als laatste sprak Lenneke Willemstein over de buitenkleuren van de vesting Naarden waar ze inmiddels ook over gepubliceerd heeft.[1] De vesting Naarden is sinds enige jaren in het bezit gekomen van de Stichting Monumentenbezit en in het kader van regulier gepland onderhoud stelde zich de vraag naar de oorspronkelijke kleuren van met name het houtwerk van de vesting. Dat vroeg om een kleurhistorisch onderzoek en dat werd uitgevoerd door Josefien Tegelaar van het bureau voor restauratie en kleuronderzoek Josefien & Co.
De vesting Naarden kreeg zijn hoofdvorm bij de aanleg van de nieuwe vestingwerken in 1675-1685, maar onderging ook veel veranderingen in de periode 1875-1879. Van de twee onderzochte locaties, dateerde het eerste de kazemat 'K' op bastion Oud Molen uit de eerste periode en de kazerne Promers op Bastion Promers uit de tweede periode. Het onderzoek van de verfdoorsnedes waaronder van de waterpoort van kazemat 'K'

Verfdoorsnede van de waterpoort van kazemat 'K' op bastion Oud Molen met boven de grijze laag een blauwgroene afwerkingslaag. (Josefien & Co)

bracht eerst een rode grondering in beeld, waarop een grijze laag en vervolgens diverse groene tinten, waaronder een blauwgroene laag. Op de rode grondering ontbrak een rode afwerkingslaag, maar wel was er een koelgrijze laag.
Nadere bestudering van de archieven maakte meer duidelijk. Om de bestekken ten dienste van de overheid zo nauwkeurig mogelijk op te kunnen stellen werden vanaf 1815 *Algemeene Voorwaarden voor het uitvoeren van bouwwerken* (AV) uitgebracht, in 1872 aangepast met de toevoeging *en levering voor den dienst der Genie* en later nog diverse malen herdrukt, voor het laatst in 1922. Dat en een verfbestek uit 1837 bracht meer duidelijkheid in de kleuropbouw. In het bestek uit 1837 was sprake van 'op 4 ponden best Engels rood, 3 kannen gekookte lijnolie' hetgeen wijst op een rode kleur die tot circa 1860 werd toegepast, waarna men een korte tijd donkergrijs toepaste, zoals in een verfbestek uit 1862 werd gevonden. In de AV van 1877 komt voor het eerst voor dat er groen, in de vorm van kopergroen gemengd met Bremer koperpigment en Fries groen op een donkergrijze laag werd aangebracht. In 1879 werd groen voorgeschreven en in de AV van 1906 bevestigd als: 'Donkergroene verf voor het afverven bij buitenwerk moet, behalve de standolie, naar gewicht bestaan uit gelijke deelen droog donker chromaatgroen, droog *Spaansch* groen en gekookte lijnolie'. Bij latere schilderbeurten zijn de groene delen in een donkerder monumentengroen overschilderd.
Gebaseerd op de resultaten van het kleuronderzoek is gekozen om terug te gaan naar de blauwgroene kleur uit de periode van de negentiende eeuw als de meest juiste kleur. Lenneke besloot haar verhaal met de aankondiging dat naar

Het houtwerk van de vesting Naarden heeft nu een blauwgroene kleur gekregen. (Monumentenbezit)

aanleiding van dit kleuronderzoek nu de laatste hand wordt gelegd aan een kleurwaaier bruikbaar voor ook de andere delen van de vesting en voor andere vestingen in Nederland in samenwerking met Boonstoppel Verf, Verfmolen de Kat en kleurdeskundige Pieter Keune en Bruyninckx Designers.

Verantwoording

Noten

1 Willemstein, Lenneke, 'De herontdekking van de negentiende-eeuwse buitenkleuren van de vesting Naarden', *Bulletin KNOB*, 118 (2019) 2, p. 32-43.

RS

Verslag Donateursdag SBN
Zaltbommel, 19 oktober 2019

De Donateursdag van de SBN vond dit jaar plaats in Zaltbommel, een kleine stad waar de afgelopen jaren een indrukwekkende hoeveelheid aan onderzoek en restauratie is uitgevoerd naar de historische verdedigingswerken rondom het centrum. De deelnemers aan de Donateursdag werden met koffie en thee ontvangen in de Gasthuiskapel, een in opzet uit 1316 daterende kapel met een eikenhouten tongewelf uit de vroege zestiende eeuw. Het ochtendprogramma, bestaande uit lezingen, vond plaats in de kapel, waarbij de nadruk lag op het militaire en groene erfgoed van de stad.

1) De gerestaureerde vestingwerken rondom Zaltbommel. (foto P.J. Bosman)

Na het welkomstwoord van voorzitter Koos de Looff en wethouder Gijs van Leeuwen verzorgde Mieke Sanders de eerste lezing van de dag. Sanders is beleidsmedewerker monumentenzorg van de gemeente Zaltbommel en vertelde vanuit de gemeente over de aanpak van de restauratie van de verdedigingswerken. De gemeente was in 2003 begonnen met de restauratie van de stadsmuren. De muren waren in een technisch slechte staat geraakt, waren begroeid en brokkelden op diverse plekken af. Omdat Zaltbommel een relatief kleine gemeente is, was er slechts beperkt budget beschikbaar voor de restauratie. De gemeente koos er daarom voor om de muur voor een symbolisch bedrag in eigendom te verwerven en vervolgens in delen te restaureren. Dit gebeurde onder leiding van een bouwteam met een architect, een bouwhistoricus, een aannemer en de gemeente. De resultaten van het onderzoek naar de stadsmuur zijn in 2016 bijeengebracht in de publicatie *De versterkte stad Zaltbommel. 900 jaar beschermd door muren en wallen*. Na de stadsmuur volgde vanaf 2017 de restauratie van de stadswallen. Hierbij diende de negentiende-eeuwse parkaanleg als uitgangspunt. Vanaf 2019 volgt de herinrichting van het nog bestaande deel van het schootsveld ten zuiden van het centrum. Op deze wijze verkeren alle historische verdedigingswerken van Zaltbommel straks weer in een goede staat en zijn zij herkenbaar voor de inwoners van de stad.

De tweede spreker van de ochtend was Hein Hundertmark, zelfstandig bouwhistoricus. Hij heeft voor de gemeente Zaltbommel voorafgaand aan de restauratie bouwhistorisch onderzoek gedaan naar de stadsmuur. Zijn onderzoek heeft veel inzichten opgeleverd over de bouwgeschiedenis van de muur. Zo is duidelijk geworden dat de stadsmuur met torens en poorten in de veertiende eeuw in twee bouwfasen tot stand is gekomen. Men was in de vroege veertiende eeuw op willekeurige locaties begonnen met de bouw van de muur en heeft de verschillende delen vervolgens naar elkaar toe gebouwd, waarbij ruimte werd overgelaten voor de torens. Na een plundering van de stad in 1319 heeft men op eenvoudigere wijze de bouw van de muur voortgezet met houten weergangen in plaats van stenen en andere bakstenen. Rond 1375 was de muur gereed. In de stadsmuur zijn vele bouwsporen terug te vinden, waaronder sporen van schietgaten, steigergaten en vallende tanden die de bouwrichting van de muur aangeven. De middeleeuwse muur is in ieder geval tot 1823 intact gebleven, waarna is overgegaan tot de sloop van delen van de muur en torens.

Ester Vink, zelfstandig bouwhistorica, heeft eveneens in het kader van de restauratie onderzoek gedaan naar de verdedigingswerken van de stad. Op basis van archiefmateriaal en kaarten heeft zij de veranderingen aan de bastions rondom de stad door de tijd heen bestudeerd. De middeleeuwse stadsmuur werd tijdens de Tachtigjarige Oorlog omringd met zeven bastions ter verdediging van de stad. De vestingwerken zijn echter altijd kwetsbaar gebleven. Vanaf de noordzijde zorgde bij hoogwater de rivier de Waal voor schade aan de bastions en beren en was constant onderhoud nodig. Ook aan de landzijde hadden de bastions last van water door hun lage ligging. Nadat Zaltbommel in de zeventiende eeuw een garnizoensstad werd, werden de verdedigingswerken verwaarloosd. Een doorsnijding in de Waalbocht zorgde er bovendien voor dat de rivier direct voor de stad verzandde en het grote scheepsverkeer de stad links liet liggen. De vestingwerken aan de waterzijde zijn door de eeuwen heen redelijk in stand gehouden, terwijl de bastions aan de landzijde nieuwe functies kregen als opslagruimte, park en begraafplaats.

2) Het schip van de Sint-Maartenskerk gezien vanaf het triforium. (foto P.J. Bosman)

3) Een deel van het hek rondom begraafplaats Bosschepoort. (foto M. Urbanus)

4) De rechter hekpijler bij de ingang tot de begraafplaats. (foto R. Stenvert)

Als vierde spreker nam Marjan Witteveen, zelfstandig architectuurhistorica, ons verder mee in de ontwikkeling van de vestingwerken tot stadspark in de negentiende eeuw. Na de Tachtigjarige Oorlog werden de vestingwerken verwaarloosd en grotendeels beplant met gebruikshout. Na de ontmanteling van de bolwerken tussen 1834 en 1848 ontwierp stadsarchitect François Willem de Virieu een aanleg voor een stadspark op de vestingwallen. Hierbij bleven de contouren van de bastions intact, maar werden binnen deze contouren vijvers en wandelpaden aangelegd, evenals een muziektent. De Virieu paste bij de inrichting van het park nieuwe, exotische planten toe. Met de huidige restauratie van de vestingwerken is het overtollig groen op de vestingwerken verwijderd en worden planten van de negentiende-eeuwse aanleg teruggebracht. Hierdoor is tegenwoordig de parkaanleg volgens het ontwerp van De Virieu weer zichtbaar rondom het centrum van de stad.

De laatste spreker van de dag was Karel Emmens, zelfstandig bouwhistoricus. Hij heeft de hekken rondom begraafplaats de Bosschepoort geïnventariseerd. De begraafplaats is gesitueerd op het voormalige Ravelijnbolwerk ten zuiden van de stad en werd in 1830 in gebruik genomen als algemene begraafplaats voor alle gezindten. Rondom de begraafplaats zijn verschillende hektypen toegepast. Deze hekken verschillen van elkaar wat betreft de constructiemethode maar ook in hun zogenaamde '10-spijlenmaat'. Uit archiefonderzoek van Ester Vink blijkt dat een deel van de hekken speciaal voor de begraafplaats zijn gemaakt, terwijl andere delen van elders zijn overgebracht. De toegang tot de begraaf-

plaats wordt gevormd door twee monumentale, gietijzeren hekpijlers. Interessant is dat zowel het type hekpijler als de invulling op de pijlers terug is te vinden in de catalogus van gieterij L.J. Enthoven uit 's-Gravenhage. Hieruit blijkt dat het mogelijk was om verschillende onderdelen uit de catalogus te combineren. De hekken rondom de begraafplaats zijn inmiddels gerestaureerd, waarbij ervoor gekozen is om de bomen die door de hekken heen waren gegroeid te bewaren op hun plaats en ze niet los te halen. Hiermee wordt het historische beeld van de begraafplaats behouden.

Na een uitstekende lunch in de Gasthuiskapel werden de aanwezigen voor het middagprogramma verdeeld in drie groepen die ieder twee rondleidingen door de stad kregen. Eén rondleiding ging onder leiding van Karel Emmens naar de nabijgelegen Sint-Maartenskerk. De oudste delen van deze kerk dateren uit de veertiende eeuw. Omdat de kerk in 1303 was verheven tot een kapittelkerk met kanunniken werd de kerk voorzien van een fors koor. Bij een wandeling om de kerk werd gewezen op de verschillende aanpassingen en restauraties aan het exterieur. Het belangrijkste deel van de rondleiding was echter een klim naar de middeleeuwse kappen boven het koor en het schip van de kerk. Ook de constructie van de spits van de zogenaamde Varkenstoren werd bezichtigd.

5) Rondleiding bij het Maarten van Rossumhuis.
(foto M. Urbanus)

Op weg naar beneden deden wij het triforium aan waarbij we goed uitzicht hadden over de middeleeuwse gewelfschilderingen op het netgewelf en het achttiende-eeuwse orgel.

Een tweede wandeling liep onder leiding van Hein Hundertmark en Mieke Sanders langs de verdedigingswerken. Ze ging eerst over de door De Virieu omgevormde stadswallen waarna de focus verlegd werd naar de restauratie van de stadsmuur. Dat wat Hein in zijn lezing had aangegeven, werd ter plekke aangewezen met extra toelichting over de achterliggende overwegingen over het opnieuw in het zicht brengen van verdwenen delen door die op te opmetselen of door het tracé aan te geven door middel van schanskorven.

De derde rondleiding ten slotte was een stadswandeling onder leiding van Marjan Witteveen en Ester Vink langs diverse bouwhistorisch interessante panden in het centrum. Wij kwamen onder andere langs het Maarten van Rossumhuis, tegenwoordig in eigendom van Monumentenbezit, en de rooms-katholieke Sint-Martinuskerk uit de negentiende eeuw met in het koor een muurschildering uit 1939. De rondleiding eindigde bij het Gasthuiscomplex, dat ditmaal van buitenaf werd bestudeerd.

De geslaagde dag eindigde met een borrel in ’t Stadscafé aan de Markt.

MU

Een waardeloos begrip

Jos Schrijen

‘Identiteit is een illusie, authenticiteit is een verdoold geraakt begrip, je bestaat slechts als gevolg van de blikken die anderen op je werpen, en in een ondoordringbare en uiteindelijk niet-bestaande werkelijkheid is elke poging jezelf te portretteren gedoemd te falen.’[1]

Dit artikel gaat in op het begrip authenticiteit als onderdeel van de beschrijving en waardering van gebouwd erfgoed. In bouwhistorische rapportages en waardestellingen wordt het begrip in zijn uitgebreide betekenis niet of nauwelijks gebruikt. Is authenticiteit voor bouwhistorici wel een bruikbaar begrip, of is de term zo onduidelijk of op drift geraakt dat hij niet meer bruikbaar is?
In zijn oratie noemt Gabri van Tussenbroek, hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, ons begrip van de term authenticiteit ‘gedestabiliseerd’.[2] Als beginpunt van die destabilisatie noemt hij de Nara Conference on Authenticity in 1994. Al dertig jaar eerder werd in het Venice Charter gesteld: ‘It is our duty to hand them (de monumenten en sites, JS) on in the full richness of their authenticity’. Die zinsnede impliceert dat authenticiteit gekoppeld is aan een waardetoekenning. In de jaren na de conferentie in Venetië worden, om die rijkdom te omschrijven, allerlei attributen aan de term toegevoegd. Attributen zoals historisch, ahistorisch, immaterieel, conceptueel. Met als gevolg dat het begrip authenticiteit in de wereld van het gebouwde erfgoed almaar diffuser lijkt te worden.

Hoewel het Venice Charter is opgesteld ten behoeve van de conservering van gebouwde monumenten en sites heeft het ook grote invloed gehad op restauratoren en conservatoren van objecten. Vooral in die kringen werd en wordt nagedacht over manieren om de authenticiteit van objecten te definiëren. In navolging van de Amerikaanse historicus David Lowenthal en Rembrandt-kenner Ernst van de Wetering publiceerde Nicole Ex een aantal vormen van ‘authenticiteit’.[3] Ook bij disciplines die zich bezighouden met architectuur en stedenbouw worden allerlei vormen van authenticiteit opgevoerd, zoals de authenticiteit van plaats of relatie. Door ontwerpende disciplines en in de marketing wordt de

1) Tempel van Castor en Pollux Agrigento, Sicilië: ‘gaafheid’ speelt nauwelijks een rol in de waardering.

2) Interieur kerkzaal Opstandingskerk Amsterdam
(foto J. Schrijen)

term authentiek te pas en te onpas gebruikt om aan te geven dat iets, variërend van leverworst tot een stedenbouwkundig plan, een relatie heeft met het verleden. Binnen dat hele spectrum heeft de term een betekenis die uiteenloopt van 'beschrijvend' tot 'positief waarderend'. Om het geheel nog onoverzichtelijker te maken hebben veel auteurs over het onderwerp de neiging een nieuwe 'niche van authenticiteit' te introduceren. Maar is dat reden genoeg om de term 'instabiel' te verklaren zoals van Tussenbroek doet? Of om te pleiten voor een vereenvoudigde opvatting ervan zoals Wim Denslagen doet in een van zijn artikelen over het onderwerp?[4]

In de archiefwereld wordt al lang de term authentificeren gebruikt als er van een bepaald archiefstuk moet worden vastgesteld dat het inderdaad van een bepaalde bron afkomstig is. Zo moet bijvoorbeeld van een akte met de stadrechten worden vastgesteld dat die akte inderdaad in een bepaalde tijd gemaakt is en door een bepaalde persoon verleend. In theorie is het mogelijk om van alle voorwerpen vast te stellen in welke tijd, op welke plaats en eventueel door wie dat voorwerp gemaakt is, om het aldus authentiek te verklaren. Bouwhistorici onderzoeken en beschrij-

ven gebouwen in hun historische context. Daarbij is van belang dat ze proberen delen van een huis, kerk, fabriek of wat voor gebouwd erfgoed dan ook te 'authentificeren'. In een dergelijke context is de betekenis van het woord eenduidig: het beschreven gebouw, of een onderdeel of afwerking daarvan, is gebouwd in de veronderstelde bouwtijd en bedoeld als integraal onderdeel daarvan. Een kapconstructie waarvan is vastgesteld dat hij een bepaalde leeftijd heeft en bij een bepaalde bouwfase hoort, kan als authentiek omschreven worden maar het benoemen van de ontstaanstijd en relatie met andere onderdelen van het gebouw is net zo duidelijk of duidelijker. Een kenmerk van oudere gebouwen is dat ze in verreweg de meeste gevallen niet aan ons zijn overgeleverd in de vorm zoals ze in eerste instantie gebouwd zijn. Sinds de tijd van de bouw hebben ze verbouwingen, branden, aanpassingen en functieveranderingen ondergaan. Op die manier ontstaat een gelaagdheid met in iedere laag specifieke toegepaste materialen en technieken. Met als gevolg dat een gebouw als geheel vrijwel nooit als authentiek kan worden beschouwd, maar slechts op onderdelen.

In de dagelijkse praktijk wordt van de bouwhistoricus niet alleen verwacht dat hij of zij de historische bouwsubstantie duidt, maar er ook een waarde aan toekent. Dat is vooral van belang in het kader van (toekomstige) restauraties, verbouwingen en herbestemmingen. Als handreiking voor het uitvoeren van bouwhistorisch onderzoek en de bijbehorende waardestellingen zijn de in 2009 door de Stichting Bouwhistorie Nederland en RCE uitgegeven richtlijnen[5] breed geaccepteerd. Die uitgave geeft geen helderheid over de (bedoelde) betekenis van de term authenticiteit, maar vertroebelt hem door een relatie te leggen met de term 'gaafheid' door bij de laatste term steeds tussen haakjes het woord 'authenticiteit' toe te voegen. 'Gaafheid' werd in een eerdere versie van de richtlijnen vermeden en vervangen door authenticiteit,[6] omdat de term bij het Monumenten Inventarisatie Project aanleiding gaf voor verwarring. De strekking van de term gaafheid wordt in de jongste versie van de richtlijnen onduidelijk door de stelling dat de waardestelling onafhankelijk moet zijn en, onder andere, niet afhankelijk van de bouwtechnische toestand. Deze relatie tussen gaafheid en waarde is wat verwarrend. Aan de ene kant is het logisch dat de technische toestand niet zou moeten bepalen of een bouwdeel van waarde is of niet. Hoe dat onderdeel later bij een restauratie al dan niet zal worden behouden wordt bepaald in een latere fase van een project. De betekenis van gaafheid voor de waardering staat ook onder invloed van andere waarderingscriteria. Als een gebouw, of een onderdeel daarvan uitermate zeldzaam of uniek is, zou de gaafheid daarvan een minimale rol spelen. De verwarring waar Van Tussenbroek en Denslagen over spreken lijkt dus niet alleen een van buiten komend onheil te zijn. In veel bouwhistorische onderzoeken worden de termen authentiek en gaaf gebruikt om een hoge waardering (mede) te onderbouwen. Door de impliciete verbinding van authenticiteit en gaafheid met waarde ontstaat onduidelijkheid over de werkelijke reden waarom iets waarde heeft.

De werkelijke waarde ligt verborgen onder de authenticiteit, in het 'hoe' en 'waarom' van het gebouwde erfgoed. Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Stichting Bouwhistorie verscheen de publicatie *Het gebouw als bewijs*.[7]

De bouwhistorici Stenvert en Van Tussenbroek bepreken daarin uitgebreid het hoe en waarom van historische gebouwen en wat het belang van het verhaal achter de gebouwen is. Ze laten daarmee zien wat het belang en de waarde kan zijn van het gebouwde erfgoed en zijn ontstaansgeschiedenis. Ook dat 'hoe' en 'waarom' kan beschreven of geduid worden met gebruikmaking van de verschillende vormen van authenticiteit, zoals de conceptuele authenticiteit in het hiernavolgende beschreven.

'De historicus moet de samenleving helpen greep te krijgen op de ongeordende veelheid van indrukken, objecten, gedachten en gevoelens die vanuit het verleden als een mitrailleurvuur op ons afkomen. Daartoe ontwikkelt hij rasters waarin slechts blijft hangen wat op dat specifieke moment collectief waardevol wordt geacht voor de gemeenschap', schrijft Willem Frijhoff in zijn boek *Dynamisch Erfgoed*.[8] Daarmee maakt hij duidelijk dat er keuzes gemaakt moeten worden, maar pas nadat de historicus greep heeft gekregen op het verleden. Daarnaast wordt duidelijk dat die keuze nooit definitief is. Ook de bouwhistoricus zal moeten 'rasteren'.
Het Rijk van het Erfgoed groeit gestaag, maar kent vele eilanden. Een van die eilanden is dat van de objectrestauratoren. Binnen die discipline wordt al tientallen jaren gesproken en geschreven over authenticiteit en de verschillende vormen daarvan, zonder dat structurele verwarring ontstaat over de betekenis ervan. Waarschijnlijk doordat de term gebruikt wordt in een beschrijvende zin en niet in waarderende zin. Harde keuzes moeten regelmatig gemaakt worden in de restauratie en conservering. Argumenten op basis van bijvoorbeeld materiële, conceptuele of historische authenticiteit worden daarbij regelmatig gebruikt. De vele verschillende vormen sluiten elkaar niet uit maar ze vormen de basis voor een goede afweging. Ze vormen een onderdeel van het raster dat wordt toegepast op het moment dat er een keuze gemaakt moet worden en het 'hoe' en 'waarom' moeten worden vastgesteld.
Authenticiteit is voor objectrestauratoren een veelzijdig maar geen verdoold begrip. In zijn meest strikte vorm duidt het aan dat iets werkelijk is wat het lijkt te zijn. In meer beschrijvende zin kan het de relatie met de geschiedenis van een object verhelderen door termen als conceptuele en materiële authenticiteit te gebruiken.
Nu is een bouwhistoricus geen restaurator en hij neemt geen beslissingen aangaande toekomstige ingrepen, hoewel hij idealiter wel onderdeel zou moeten zijn van het hele project. Een belangrijke ontwikkeling in het vak is dat bouwhistorici steeds meer betrokken worden bij een team dat als geheel werkt aan herbestemming, restauratie en transformatie van gebouwen. Binnen dat soort teams wordt van hen gevraagd om te denken over zaken als transformatieruimte en kernwaarden van een object. Zodoende denkt hij mee over de beslissingen over behoud en verandering en is gedwongen expliciet te maken in hoeverre ingrepen mogelijk dan wel ongewenst zijn.
De verschillende aspecten van authenticiteit zoals bedoeld door onder andere Nicole Ex zijn voor erfgoeddeskundigen die niet als restaurator zijn opgeleid misschien te vaag en te onduidelijk. Een voorbeeld waarbij de term conceptuele authenticiteit de argumentatie zou kunnen verhelderen bij het denken over restauratie en transformatie, is de Opstandingskerk in Amsterdam (M.F.

Duintjer 1956). De binnenmuren van de kerkzaal zijn afgewerkt met relatief ruw, wit geschilderd pleisterwerk. Het binnenvallende strijklicht geeft een specifiek, ruig effect aan de wanden dat aansluit bij andere in de kerkzaal gebruikte materialen zoals grindbeton en de uit een zwerfkei gemaakt doopvont. Het pleisterwerk is voor een deel aangetast door vocht en zal gerestaureerd/geconserveerd moeten worden. Als het pleisterwerk geheel of gedeeltelijk vervangen zou worden door pleisterwerk dat niet in overeenstemming is met het bestaande pleisterwerk zou de idee, het concept, van de architect worden aangetast en dus de conceptuele authenticiteit. Belangrijk element daarbij is dat het waarschijnlijk onmogelijk is om het pleisterwerk precies zo te maken als het in 1956 gemaakt werd, terwijl het qua 'effect' wel grotendeels te imiteren is. Dat zou een argument kunnen zijn een uiterste poging te doen om de afwerking zoveel mogelijk te conserveren en zodoende ook de materiële authenticiteit in stand te houden.
Een ander voorbeeld waarbij het 'concept' een rol speelt is de waardering en transformatiekader van de Moeder Godskerk in Voorschoten (H. Nefkens, 1967). In de waardering bij de voorgenomen aanwijzing tot gemeentelijk monument wordt de kerk als voorbeeld van de ontwikkelingen in de Rooms-Katholieke kerk na de Tweede Wereldoorlog gewaardeerd. Dat uit zich onder andere in de opstelling van het altaar en het samenbrengen van een ontmoetingsruimte, pastorie en kerk in één ensemble. Sinds de kerk aan de eredienst is onttrokken, zijn het altaar en de kerkbanken verwijderd, functioneert de ontmoetingsruimte niet meer en is de pastorie verhuurd. De conceptuele authenticiteit is dus aangetast en bestaat feitelijk alleen nog op papier. Die aantasting zou een argument kunnen zijn om wijzigingen aan te brengen in het kerkinterieur en aan het ensemble.
Naast conceptuele en materiële authenticiteit zijn er nog andere aspecten die een rol kunnen spelen in de afwegingen, zoals de historische en ahistorische, waarbij het eerste ook de veranderingen aan een object in de loop van de tijd omvat en het tweede de oorspronkelijke toestand daarvan belicht.

Ook buiten de kringen van erfgoeddeskundigen wordt de term gebruikt voor de beschrijving van specifieke fenomenen zoals 'authenticiteitsbeleving'. Het maken van keuzes is complex en zal steeds complexer worden naarmate het erfgoedheelal uitdijt en behalve deskundigen ook maatschappelijke groepen daarbij een rol gaan spelen. Het begrip authenticiteit, mits doordacht gebruikt en zonder een directe koppeling met

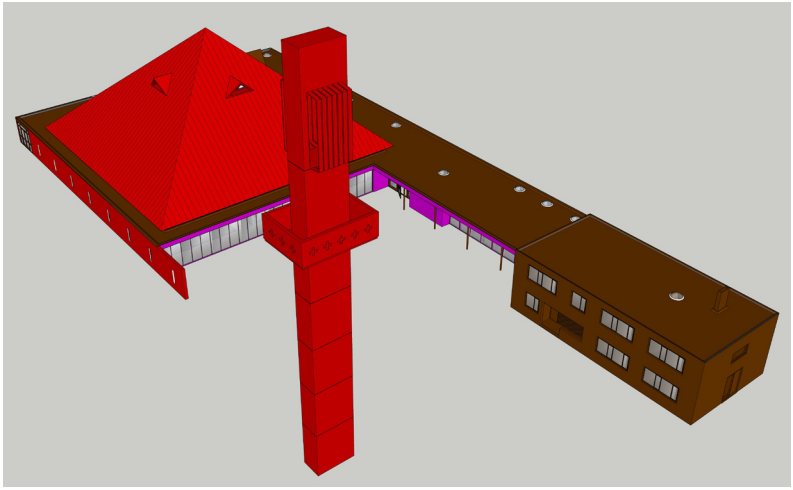

3) Tekening transformatiekader Moeder Godskerk Voorschoten. Rood: behouden, paars: kenmerken behouden, bruin: wijzigbaar. (tekening J. Schrijen)

waarde te maken, kan een wegwijzer zijn om die keuzes te maken. Zoals in het voorbeeld van de Opstandingskerk kan het afwegen van de verschillende aspecten verduidelijken welke daarvan het meest van belang zijn bij restauratie of transformatie.
Zoals boven gesteld maakt een bouwhistoricus een waardering voor een gebouw door het vaststellen van de authenticiteit in strikte zin. Het woord authenticiteit kan in een waardering en beschrijving, binnen het systeem van de richtlijnen, zonder enig probleem vermeden worden. Toch wordt vaak de vraag opgeworpen of de waardering op basis van die richtlijnen met gebruikmaking van drie waarderingsniveaus (respectievelijk hoge, positieve en indifferente monumentwaarden) wel voldoende nuance oplevert. Het begrip authenticiteit, in zijn uitgebreidere betekenis, kan een bijdrage aan die nuancering leveren. Ook al wordt de term authenticiteit in al zijn vormen niet expliciet in waarderingen en daarop gebaseerde transformatiekaders en benoemde kernwaarden gebruikt, het kan nog steeds als leidraad dienen in het denkproces.

Een goed inzicht in de monumentale waarden van een gebouw is van belang voor een verantwoorde conservering, restauratie, transformatie of herbestemming daarvan. De laatste decennia is hergebruik en herbestemming van kerken, kloosters, boerderijen en bedrijfsgebouwen een belangrijk issue in monumentenland. In verband met kerkenvisies worden kernwaarden benoemd. De herbestemming maakt het mogelijk dat een gebouw door middel van een nieuwe functie in stand kan worden gehouden. Verandering van functie maakt wijzigingen aan een gebouw en ingrepen aan de oorspronkelijke bouwmassa en afwerking vaak noodzakelijk. Een strikt conserverende houding lijkt vaak niet voldoende ruimte te geven om een bouwwerk te kunnen herbestemmen. Om grip te krijgen op de mogelijkheden voor verandering wordt de drietraps waardering van de richtlijnen de laatste jaren vaak aangevuld met extra waarderingsniveaus, een dynamische waardestelling, het benoemen van kernwaarden, transformatiekaders en wat dies meer zij. Afgezien van de vraag of het de taak van een bouwhistoricus is om de ‘ruimte’ in de waardestelling aan te geven, is het nodig om de belangen van conservering en nieuw gebruik tegen elkaar af te wegen. Die afweging zal nooit zonder discussie kunnen plaatsvinden. De aantasting van vastgestelde waarden moet afgewogen worden tegen de voordelen van het nieuwe gebruik. Juist om die afweging op goede gronden te kunnen maken zou een beschouwing op het niveau van verschillende vormen van authenticiteit waardevol kunnen zijn. De beschouwing van die verschillende vormen kan helpen om meer inzicht in, of in ieder geval meer overzicht op het complexe karakter van een monument te krijgen. Het benoemen van de relevante authenticiteit kan helpen om zicht te krijgen op waarden van een gebouw die, met een nieuwe bestemming, behouden zouden moeten blijven of zelfs versterkt. In die zin is begrip authenticiteit nog niet ‘verdoold’ of ‘gedestabiliseerd’ maar kan juist bruikbaar zijn om gedachten over conservering, restauratie of herbestemming te structureren.

Verantwoording

Noten

1 Zwagerman 2012.
2 Van Tussenbroek van 2015.
3 Ex en Van de Wetering 1993.
4 Denslagen (2010), p. 135-140.
5 Hendriks en Van der Hoeve 2009.
6 Rijksgebouwendienst 2000.
7 Stenvert en Van Tussenbroek 2016.
8 Frijhoff 2007.

Literatuur

Denslagen,, W. F., 'Authenticiteit en spiritualiteit'. *Bulletin KNOB*, 109 (2010), p. 135-140
Ex, N. en E. van de Wetering, *Zo goed als oud: de achterkant van het restaureren*, Amsterdam 1993
Frijhoff, W., *Dynamisch erfgoed*, Amsterdam 2007
Hendriks, L. en J, van der Hoeve, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek: lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed* (uitgegeven door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Stichting Bouwhistorie Nederland, Vereniging Nederlandse Gemeenten, Atelier Rijksbouwmeester en de Rijksgebouwendienst), Den Haag 2009
Rijksgebouwendienst, *Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek een samenwerking van Rijksdient voor de Monumentenzorg (RdMz), Vrom/Rijksgebouwendienst (Rgd), Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN), Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO)*, 's-Gravenhage 2000
Stenvert, R. en G. van Tussenbroek (red.), *Het gebouw als bewijs: het bouwhistorische verhaal achter erfgoed*, Utrecht 2016
Tussenbroek, G van, *De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*, Amsterdam 2015
Zwagerman, J., *Kennis is geluk: nieuwe omzwervingen in de kunst*, Utrecht [etc.] 2012

Dit artikel is een aangepaste versie van een essay dat in 2017 is geschreven in het kader van de leergang 'Erfgoedfilosofie' van de Erfgoed Academie.

Over de auteur

Jos Schrijen (Limbricht 1958) studeerde Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Radboud Universiteit Nijmegen en Bouwhistorie, Restauratie en Monumenten aan de Hogeschool Utrecht. Tot 2006 was hij eigenaar van een restauratieatelier voor boeken en papier in Nijmegen. Tot 2016 was hij ook docent aan achtereenvolgens Instituut Collectie Nederland en de masteropleiding Conservering en Restauratie van Cultureel Erfgoed aan de Universiteit van Amsterdam. Sinds 2010 doet hij bouw- en cultuurhistorisch onderzoek als mede-eigenaar van DOOK Erfgoedwerk.

Edwin Orsel

Schothouders, een beveiligingssysteem in Leiden

De kozijnstijlen van Lange Scheistraat 8 in Leiden hebben ankertjes waar niemand aandacht aan had besteed, tot aan een recente verbouwing van het pand. De vraag van collega-toezichthouder 'wat zijn dat voor ankertjes?' leidde tot het besef dat deze ankertjes veelvuldig voorkomen (voorkwamen) in Leiden. Nader onderzoek gaf de voorlopige conclusie dat deze ankertjes of geleiders waarschijnlijk behoorden tot een eenvoudig beveiligingssysteem. Dit artikel is signalerend bedoeld en zal aan de hand van meerdere voorbeelden aandacht vragen voor deze geleide-ankertjes.[1]

1) Dubbele ankertjes in een kozijnstijl van Lange Scheistraat 8. (foto ELO, E. Orsel)

Geleide-ankers in Leiden

Bij circa twintig panden in Leiden zijn in de zijkant van kozijnstijlen van schuifvensters restanten van D-vormige of rechthoekige ijzeren ankertjes aanwezig. Bij deurkozijnen zijn ze niet aangetroffen. Voor allemaal geldt dat ze slechts op de begane grond voorkomen en niet bij ramen op de verdieping. Veel voorbeelden hebben bovendien een dubbele uitvoering of een combinatie. Opmerkelijk is dat ze vaak op één kozijnstijl voorkomen, hoewel daar ook weer uitzonderingen op zijn. Uit de voorbeelden blijkt dat de ankertjes dateren uit een periode rond 1900. Op basis van enkele voorbeelden zal een globaal beeld van de ankertjes worden geschetst, te beginnen met Lange Scheistraat 8, het voorbeeld waar het onderzoek mee begon. De overige voorbeelden en hun kenmerken worden in een bijlage benoemd.

Lange Scheistraat 8

Dit hoekpand uit 1885 heeft bij elk venster op één van beide stijlen (sporen van) een paar boven

elkaar geplaatste dubbele geleiders met een D-vorm. Op de overstaande stijl zijn geen sporen waargenomen. De vensters zullen van oorsprong uitgevoerd zijn geweest als schuiframen, maar dit is gewijzigd.

Kort Rapenburg 15

Dit pand heeft een gevel met negentiende-eeuwse kozijnen met op de begane grond een deur en een schuifraam. De ene stijl van dit raam heeft boven elkaar geplaatste dubbele ankertjes in D-vorm. De overstaande stijl is voorzien van boven elkaar geplaatste enkele ankertjes in D-vorm. Hiertussen lijkt de aftekening van een ingelaten grendel- of slotplaat waarneembaar.

Langebrug 17

De vermoedelijk vroeg twintigste-eeuwse gevel heeft één schuifvenster waarvan in de éne stijl twee dubbele geleiders met rechthoekige vorm boven elkaar bevestigd zijn. In de andere stijl zijn boven elkaar enkele D-vormige geleiders geplaatst, met daaronder een soort van strips of geleiders.

Langegracht 40a

Dit woonhuis aan de Langegracht dateert van rond 1880 en heeft twee schuifvensters. Bij beide vensters heeft de ene stijl twee boven elkaar geplaatste dubbele, rechthoekige geleiders. De andere stijl heeft twee boven elkaar geplaatste enkele geleiders met een D-vorm. Tussen deze enkele geleiders is een sleuf waarneembaar, vermoedelijk van een slot- of grendelplaat. Ten opzichte van de geleiders ligt dit gat verder naar voren.

2) De linker-kozijnstijl van Kort Rapenburg 15.
(foto ELO, E. Orsel)

Rapenburg 115

Dit gebouw heeft een brede laat negentiende-eeuwse winkelpui. Net als bij Rapenburg 114 is er sprake van boven elkaar geplaatste enkele geleide ankertjes met D-vorm. Boven de bovenste zijn bovendien horizontale strips of geleiders aangebracht. Opvallend aan dit voorbeeld is dat er sprake is van vaste ramen.

Historische afbeeldingen

De geleide-ankers komen of kwamen dus relatief vaak voor. Ze dateren globaal van rond 1900 en daarom is ook gekeken of ze voorkomen op historische foto's van Leiden omstreeks die periode. Op meerdere foto's zijn panden zichtbaar met

3) De rechterkozijnstijl van Kort Rapenburg 15.
(foto ELO, E. Orsel)

4) De linkerkozijnstijl van Langebrug 17.
(foto ELO, E. Orsel)

houten schotten.[2] Een foto van de Uiterstegracht geeft een mooi beeld van meerdere panden waarvan de schotten los tegen de gevels staan (afb. 10). Op een andere historische foto van de Langebrug is het pand Langebrug 17 waarneembaar waar nu nog ankertjes voorkomen.[3] Op de historische foto zijn ze ook zichtbaar, met daarin een houten schot. Op de foto's is te zien dat de bovenrand van de schotten een gebogen vorm had.

Een voorbeeld in Haarlem

Dat geleide-ankers niet alleen voorkomen in Leiden blijkt uit het Haarlemse voorbeeld aan de Bakenessergracht 2, gesignaleerd door Maarten Enderman. Dit gebouw heeft op de begane grond een negentiende-eeuwse indeling met een woningentree, een dubbele bedrijfsdeur en een venster met een vast raam. Dit raam is aan de voorzijde voorzien van een houten schot, dat is aangebracht in geleide-ankers met een D-vorm. Of er sprake is van dubbele exemplaren is niet waarneembaar door het schot. Het houten schot heeft een zorgvuldige uitvoering met geprofileerde bovenzijde.

Schothouders

Op basis van de vele voorbeelden van geleide-ankertjes, de historische afbeeldingen en het voorbeeld in Haarlem kan overtuigend geconcludeerd worden dat de ankertjes samen hangen met de gewenste plaatsing van een houten schot. Het voorstel is dan ook om ze te benoemen als schothouders.[4]
De schothouders zijn meestal van ijzer, in een enkele of dubbele uitvoerring met een rechthoekige of een D-vorm. De vorm van de houders heeft al

enige variatie, maar in de toepassing nog veel meer. De houders zijn meestal aangebracht in de kozijnstijlen van vensters of etalages. Er is één voorbeeld van een bevestiging in de bovendorpel (Langebrug 37). Soms is er slechts sprake van enkele houders (Pieterskerkchoorsteeg 22), maar ook komen in beide stijlen twee boven elkaar geplaatste dubbele schothouders voor (Janvossensteeg 49). De meest gebruikelijke uitvoering is twee dubbele schothouders aan de ene stijl en enkele aan de andere. Dit heeft er naar alle waarschijnlijkheid mee te maken dat een schot bij deze uitvoering het meest eenvoudig kon worden geplaatst en weer verwijderd. Wat dus volgens de historische foto dagelijks gebeurde. Een schot kon dan in de dubbele houders worden geplaatst en tegen de enkele worden bevestigd. Uit de voorbeelden wordt duidelijk dat het schot dan met een grendel of schuif kon worden vastgezet.

Conclusie

In Leiden, en in Haarlem, bestond rond 1900 een systeem om op de begane grond houten schotten voor vensters of etalageramen te plaatsten. Hiervoor werden de als schothouders benoemde ijzeren geleide-ankertjes in de kozijnen geplaatst. Er zijn vele verschillen in vorm en uitvoering, maar alle zijn gericht op een eenvoudige plaatsing en verwijdering van de houten schotten. De schotten waren blijkbaar niet permanent aanwezig. Op historische foto's is een serie voor de gevels staande schotten zichtbaar, die blijkbaar geplaatst gingen worden of net verwijderd waren. De schotten zelf waren van hout en hadden meestal een decoratieve gebogen bovenrand. De reden voor de toepassing van dergelijke

5) De rechterkozijnstijl van Langebrug 17. (foto ELO, E. Orsel)

6) De linkerkozijnstijl van Langegracht 40a. (foto ELO, E. Orsel)

7) De rechterkozijnstijl van Langegracht 40a. (foto ELO, E. Orsel)

8) De linkerkozijnstijl van Rapenburg 115. (foto ELO, E. Orsel)

schotten zal naar alle waarschijnlijkheid beveiliging zijn.[5] Daarbij kan gedacht worden aan twee mogelijke functies; bescherming tegen inbraak of ter voorkoming van glasbreuk. De voorbeelden komen alleen voor op de begane grond bij vensters of etalageramen. Bij schuivende ramen kon het schot voorkomen dat werd gestolen of ingeslopen door het geopende raam of door het openschuiven hiervan van buitenaf. Voorstelbaar is dat de schotten in de schothouders geplaatst werden en dat door het opengeschoven schuifraam van binnenuit met een grendel of iets dergelijks het luik werd vastgezet. Bij het industriegebouw aan de Langebrug (nr. 37) moet inbraakbeveiliging de verklaring zijn voor het blinderen van de onderramen, naast de tralies voor de bovenramen. Het schot voorkwam ook dat door een inbreker eenvoudig een ruitje kon worden ingedrukt.

Een andere verklaring is het voorkomen van het sneuvelen van ruiten. De voorbeelden komen namelijk ook voor bij vaste ramen en etalagevensters. Alle voorbeelden zijn alleen aanwezig bij gebouwen die direct met de gevel aan de straat of steeg grenzen of die een toegankelijke stoep hebben. Om dat de gevels en de ramen daarin direct te bereiken waren, was de kans op ruitschade ook veel groter. Gedacht moet daarbij mogelijk ook worden aan de groeiende populariteit van de (transport)fiets. Bij het stallen daarvan tegen een gevel kon eenvoudig door het stuur een ruit worden gebroken. Bij gebouwen met een afgesloten stoep, bijvoorbeeld aan het Rapenburg, komen de schothouders niet voor.

De in deze periode steeds groter wordende ruiten zullen kostbaar zijn geweest, zeker de grote etalageruiten. Door het plaatsen van schotten in de

avond/nachtperiode of als er niemand aanwezig was kon breuk hiervan worden tegen gegaan. Het is opmerkelijk dat dit eenvoudige beveiligingssysteem, dat veelvuldig in Leiden is toegepast, nog niet eerder werd opgemerkt. Het is een voorbeeld dat goed kijken en vragen blijven stellen bij bouwhistorisch onderzoek cruciaal is.

Voorbeelden schothouders Leiden

De andere voorbeelden worden hieronder in alfabetische volgorde gepresenteerd.

Burgsteeg 2

Dit pand heeft twee negentiende-eeuwse schuiframen waarvan bij elk de ene kozijnstijl voorzien is van twee boven elkaar geplaatste enkele geleide-ankertjes in D-vorm en de andere stijl geen spoor vertoond.

Hogewoerd 63

Dit hoekpand heeft een aangepaste winkelpui uit de tweede helft van de negentiende eeuw. In opzet had de pui een uitvoering als dubbel venster met schuiframen. Aan één kant van de schuiframen is de stijl voorzien van twee boven elkaar geplaatste dubbele geleiders in D-vorm. De overstaande tussenstijl is door de latere aanpassing niet meer aanwezig.

Hooigracht 106

Dit hoekpand met een voorgevel uit 1889 heeft in de zijgevel een vermoedelijk achttiende-eeuws schuifraam waarvan één van de stijlen voorzien is (van sporen) van een stel boven elkaar aangebrachte dubbele geleiders met een D-vorm. In de stijl er tegenover zijn deze niet aanwezig.

9) De rechter-kozijnstijl van Rapenburg 115. (foto ELO, E. Orsel)

Janvossensteeg 9

Dit winkelpand heeft een vroeg twintigste-eeuwse winkelpui met vast onderraam. De ene stijl heeft een enkel rechthoekig ankertje, dat redelijk hoog is geplaatst. De andere stijl is voorzien van twee vertikale houten geleidelatten.

Janvossensteeg 10 en 12

Twee oudere panden zijn in de twintigste eeuw voorzien van een doorlopende winkelpui met twee etalages met vaste ramen en een centrale entree. De linker etalage had in de linker stijl twee boven elkaar geplaatste dubbele geleiders met rechthoekige vorm. In de overstaande stijl is vrij hoog een enkel rechthoekig ankertje geplaatst. De rechter-etalage is overeenkomstig uit-

10) Uiterstegracht rond 1900.
(detail historische foto, ELO GN003246)

gevoerd, maar wel gespiegeld en met D-vormige geleiders.

Janvossensteeg 28

De laat-negentiende-eeuwse winkelpui van dit pand heeft een dubbel etalagevenster met vaste ramen. Beide vensters hebben in één stijl een hooggeplaatst ankertje in D-vorm en in de andere stijl geen spoor.

Janvossensteeg 47

Dit pand is voorzien van een negentiende-eeuwse winkelpui met een centrale etalage met vast raam. In de kozijnstijlen zijn, doordat de stijlen zijn opgeschuurd voor een schilderbeurt, sporen zichtbaar van voormalige ankertjes en in de rechterstijl een spoor van een grendel- of slotplaat.

Janvossensteeg 48

De laat-negentiende-eeuwse winkelpui heeft een centrale etalage met een vast raam. Aan de ene zijde zijn twee boven elkaar geplaatste dubbele geleide-ankers geplaatst. Deze hebben een D-vorm. De andere stijl heeft twee boven elkaar geplaatste enkele D-vormige ankertjes.

Janvossensteeg 49

De brede laat-negentiende-eeuwse pui van dit winkelpand heeft een centrale etalage met vast raam. In beide stijlen zijn twee boven elkaar

geplaatste dubbele geleide-ankers in D-vorm aanwezig. In één stijl is tussen de ankers een slot- of grendelplaat aanwezig, maar deze ligt ten opzichte van de voorkant van de ankers iets naar voren.

Langebrug 16

Dit in de kern oudere gebouw heeft twee negentiende-eeuwse kozijnen met vernieuwde schuiframen. In één stijl zijn (sporen van) twee boven elkaar geplaatste dubbele geleiders geplaatst, deels D-vormig, deels rechthoekig. In de overstaande stijl is enkel een hooggeplaatst enkele geleider in D-vorm aanwezig.

Langebrug 37

Dit industriegebouw uit het begin van de twintigste eeuw heeft een reeks pakhuisachtige vensters. Het onderste gedeelte heeft in beide stijlen onderaan een enkel rechthoekig anker. Bijzonder is de plaatsing van twee dubbele geleide-ankers tegen de onderkant van de tussendorpel. Deze dubbele geleide-ankers hebben een D-vormige uitvoering. Opvallend is dat de achterste D-vormige geleider langer is dan de voorste. Uit de plaatsing lijkt af te leiden dat er een element van onder in de bovenste geleiders werd geschoven en dan werd vastgezet tegen de enkele geleiders onderaan. Dit voorbeeld lijkt te wijzen op een soort van inbraakbeveiliging. Dit lijkt ook af te leiden uit het feit dat het bovenste gedeelte van de vensters voorzien is van tralies.

Langebrug 69

De zijgevel van dit hoekpand heeft een vermoedelijk negentiende-eeuws schuifraamkozijn met gemoderniseerd raam. In één stijl is het restant

11) Vensters begane grond Bakenessergracht 2 Haarlem. (foto M. Enderman)

waarneembaar van een D-vormig ankertje. Of hier meer aanwezig is geweest is onbekend.

Nieuwe Rijn 11

Dit pand is een door W.C. Mulder omstreeks 1890 ontworpen bankgebouw van de Rijnlandsche Bankvereeniging. De gevel heeft naast een entreedeur drie vensters, waarvan het onderraam kon schuiven. Per raam is de ene kozijnstijl voorzien van twee boven elkaar geplaatste enkele geleide-ankers met een D-vorm. In de overstaande stijl is een slot- of grendelgat aanwezig.

Pieterskerkchoorsteeg 22

Dit gebouw heeft een schuifraamkozijn van rond 1900. In beide stijlen zijn op enige hoogte enkele geleide-ankertjes in D-vorm aanwezig. De uitvoering is dus aan beide zijden gelijk.

12) De linkerkozijnstijl van Bakenessergracht 2 Haarlem. (foto M. Enderman)

Rapenburg 114

Het negentiende-eeuwse schuifraamkozijn van dit pand heeft in beide stijlen boven elkaar geplaatste enkele geleide-ankertjes in D-vorm. Net als bij Pieterskerkchoorsteeg 22 is dus sprake van een gelijke uitvoering, waarbij beide voorbeelden wel onderling afwijken door één of twee exemplaren boven elkaar.

Verantwoording

Noten

1 De eerste bevindingen werden voorgelegd aan collegae bouwhistorici op het bouwhistorisch platform van 19 juni 2019. Hierop volgden aanvullende waarnemingen door Michel van Dam (Leiden), Hans van Klinken (Leiden), Ieme Heidema (Leiden) en Maarten Enderman (Haarlem), waarvoor mijn hartelijke dank.

2 Voorbeelden zijn in alfabetische volgorde: Galgewater, ca. 1880 (ELO GN000290), Lange Scheistraat, eind negentiende eeuw (ELO GN003226), Langebrug (ELO PBK0575), Uiterstegracht, eind negentiende eeuw (ELO GN003246) en Pelikaanstraat (ELO, GN003129).

3 Deze foto bevindt zich in de collectie van ELO PBK0575. Helaas is de foto vanwege copyright hier niet te tonen.

4 Met dank aan Hans van Klinken voor de suggestie voor de naam.

5 De functie van de ankertjes werd bediscussieerd op het bouwhistorisch platform van 19 juni 2019. Mogelijkheden als zouden het geleiders voor houten jaloezieën zijn of elementen behorend bij buitenluiken werden ook genoemd. Echter past dit niet bij de excentrische plaatsing en werden bij voorbeelden waar jaloezieën of luiken aanwezig zijn, deze ankers niet aangetroffen. Ook zijn het geen houders voor horren omdat deze in/onder de ramen geplaatst moeten worden.

Over de auteur

Edwin D. Orsel is werkzaam bij Erfgoed Leiden en Omstreken.

Niet de minste schilders!

Michel van Dam

Inleiding

Het onderzoek naar de bouwgeschiedenis van Noordwijk is een verslavende bezigheid. Temeer daar er bij het zoeken naar het één, informatie over iets anders naar boven kan komen. Onbekende informatie, of informatie die ligt te wachten om herontdekt te worden. Dit wat minder bouwhistorisch ingestoken artikeltje gaat over die laatste categorie. Voor een onderzoek ten behoeve van een artikel over de huizen die op de kaart (1592) van het Lindenplein staan weergegeven, stuitte ik op een boedelbeschrijving die werd opgesteld nadat Silvester/Sylvester van Anra (Anrae/Anraet) in 1727 overleed in zijn huis aan het Lindenplein.[1]

Boedelbeschrijvingen zijn interessant. Er valt natuurlijk in te lezen wat er op het specifieke moment dat de notaris door het pand liep, aanwezig was aan huisraad. Ook de inhoud van de kastenladen werd genoteerd. Zo kunnen we veel te weten komen over de mate van rijkdom van de bewoner. Maar het geeft ook inzicht in de indeling van een huis, de functie van de ruimtes en de afwerking ervan. En soms geeft het ook een beeld van de rommeligheid van een huis. Zo werd in Leiden bijvoorbeeld genoteerd dat in de keuken van het huis een aantal schilderijen tegen de muur stonden, een schilderachtig beeld.

De boedelbeschrijving van Silvester van Anra maakt duidelijk dat het een zeer vermogend man moet zijn geweest. Hij was koopman, en kunstverzamelaar. Maar wonderlijk genoeg is er buiten deze twee gegevens eigenlijk niks over hem bekend. Waarom dan toch dit artikeltje? Wel, uit de boedelbeschrijving komt naar voren dat zijn collectie onder meer werd gevormd door werken die zich thans in de collecties van de meest prestigieuze, internationale musea bevinden. De weg die de werken hebben afgelegd, naar Noordwijk en verder, is een nog punt van nader onderzoek. Bekend is dat de schilderijen, samen met (een deel van) de inboedel op 19 augustus 1727, door makelaar Simon van Male werden geveild.[2]

1) Bij de beschrijving van de grote zijkamer dringt zich het beeld op zoals *De kunstgalerij van Jan Gildemeester Jansz.* die in 1794-1795 door Adriaen de Lelie werd geschilderd. (Rijksmuseum)

2) *De Bruidsdans*, door Pieter Breughel in 1566 geschilderd. (Detroit Institute of Art)

3) Eén van de meest bekende werken van Jan Steen, *Het Sint Nicolaasfeest*. (Rijksmuseum)

Silvester van Anra en diens boedelbeschrijving

Silvester van Anra woonde aan de noordwestzijde van het Lindenplein, de huidige Van Limburg Stirumstraat. Zijn huis staat weergegeven op de kaart die in 1592 van het Lindenplein werd gemaakt. Het huis werd in 1650 vergroot en in 1820 gesloopt.[3] Het stond op de plek van de huidige rooms-katholieke pastorie. Uit de boedelbeschrijving blijkt dat het huis een rijke afwerking had, met behangsels, fraaie gordijnen en tapijten, en vol stond met dure meubels, serviezen, hemelbedden, beeldjes en ga zo maar door. In de kamers, zowel op de begane grond als de verdieping, hingen de nodige schilderijen.[4] Het aardige is dat in de boedelbeschrijving bij een aantal staat beschreven om welke schilderijen het gaat en welke schilder het werk maakte. Je hoeft geen groot kunstkenner te zijn om onder de indruk te zijn van de collectie.

Het meest tot de verbeelding sprekende schilderij dat wordt vermeld in *het voorhuis is een [schilderije] van de Oude Breugel, verbeeldende een kermis*.[5] De *groote zijkamer* die in de boedelbeschrijving wordt genoemd, moet als de meest representatieve ruimte worden gezien.[6] Deze ruimte stond vol dure meubelen, zoals een *steene tafelblad op een vergulde voet*, en de kasten stonden vol kostbaar serviesgoed. Aan de muren, die voorzien waren van behangsels, hingen spiegels en meer dan achttien schilderijen. Ronduit spectaculair is het feit dat in deze ruimte niet minder dan drie werken van Jan Steen hingen: *een spinster, een clavecimbelspeelster* en een *St. Nicolaas*. Ook de overige genoemde schilders waarvan Van Anra werken in bezit had, spreken tot de verbeelding: Johannes Lingelbach (Frankfurt am Main 1622-Amsterdam 1674), Job

Berckheyde (Haarlem 1630-1693), Pieter Aertsen (Amsterdam 1508/1509-Amsterdam 1575) en Barend Graat (Amsterdam 1628-1709), waarvan Van Anra zeker vijf werken in bezit had. Barend Graat en de vader van Silvester, Christiaen van Anra, waren bekenden van elkaar, het is daarom denkbaar dat Silvester de werken direct bij Graat heeft verkregen.[7]

De schilderijen

De schilderijen worden in de boedelbeschrijving, opgesteld door notaris Willem Boekweyt, vrij algemeen omschreven. Toch is het mogelijk om binnen het oeuvre van de schilders werken te vinden die mogelijkerwijs het bezit waren van Silvester van Anra. Zo zijn er van Pieter Bruegel de Oude (Breda/Breugel circa 1525-Brussel 1569) twee schilderijen die bekend staan als 'kermissen'. Dit zijn *De Bruidsdans* (1566) en *De Boerendans* (1568). Maar het is niet uitgesloten dat Van Anra een ander werk in bezit had. Veel van Breugels meesterwerken kenmerken zich door een grote drukte aan mensen, en mogelijk dat notaris Boekweyt één van deze 'drukke' werken heeft geïnterpreteerd als 'kermis'. Hierbij moet opgemerkt worden dat het werk van Breugel in de achttiende eeuw niet hoog werd gewaardeerd.[8] Vermoedelijk dat het werk daarom ook niet in de *groote zijkamer* hing. Van Barend Graats' *Salomons offerande* is één (toegeschreven) schilderij bekend. Van de overige vermelde schilderijen zijn geen afbeeldingen bekend. Omdat Van Arna en Graat elkaar kenden, is het mogelijk dat het werk *Christus aan 't kruijs* afkomstig was uit de nalatenschap van Graat.[9]
In het bekende oeuvre van Berckheyde zijn twee schilderijen bekend die het vermelde *bakkerinnetje* kunnen zijn, waarvan één daadwerkelijk een jonge broodverkoopster toont: *De bakkerswinkel* (1680). In het andere werk figureert de bakkerswinkel als decor van een jonge kantwerkster: *Bakkerswinkel met kantkloster* (circa 1665/1675). En dan de drie schilderijen van Jan Steen. Het bekendste werk van dit trio is ongetwijfeld *Het Sint-Nicolaasfeest* waarvan Jan Steen een aantal versies maakte. Thans zijn er nog drie van over: één hiervan heeft een onbekende verblijfplaats. Van de twee anderen is bekend dat één voor een katholieke opdrachtgever werd gemaakt (circa 1663/1665), en één voor een protestantse opdrachtgever (circa 1670/1675). Deze werken bevinden zich respectievelijk in de collectie van Museum Boijmans Van Beuningen en het Rijksmuseum.[10] Jan Steen vervaardigde drie werken

4) Was het *Interieur met een oude vrouw en een jongen* het schilderij dat bij Van Anra hing?
(Wikimedia Commons)

5) Eén van de twee schilderijen met als onderwerp 'De Bakkerswinkel' van Berkheyde.

waarop een klavecimbel onderdeel uitmaakt van de setting: *De muzikale aanbidder* (1659), *Het clavecimbel les* (1660) en *Gezelschap met klavecimbel spelende vrouw in een interieur* (1657/1667, toegeschreven). Het schilderij dat notaris Boekweyt omschrijft als *een spinster*, moet *Interieur met een oude vrouw en een jongen* (circa 1656/1660) zijn geweest. Dit vroege werk stelt een boereninterieur voor met een oude vrouw die een jongetje op haar knie heeft. Links op het schilderij is prominent een spinnewiel zichtbaar. Het is het enige bekende schilderij van Jan Steen waarop dit werktuig zo'n prominente rol heeft binnen de compositie.

Hoewel het vermoedelijk niet meer precies te achterhalen is welke van de hierboven beschreven schilderijen zich in Noordwijk hebben bevonden, *een spinster* van Jan Steen uitgezonderd, blijft het een fascinerend idee dát de schilderijen van deze zestiende- en zeventiende-eeuwse meesters in Noordwijk-Binnen hebben gehangen. Het was een collectie van thans ongeëvenaarde waarde en importantie die na het overlijden van Silvester van Anra over de wereld verspreid is geraakt.

Verantwoording

Noten

1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegangsnummer NL-LdnRAL-0506, CLI: Archief van notaris Willem Boekweyt, 1711-1740. NL-LdnRAL_AR_506_1775_0294 t/m 315.

2 *'s-Gravenhaegse Maendaegse Courant* 18 augustus 1727.

3 Schelvis 1994, p. 7.

4 Zo hingen op de 'groote voorkamer' van de verdieping tien schilderijen waarvan drie aan Silvesters' zoon Hendrik toebehoorde. Althans, dat vertelde Hendrik aan de notaris. NL-LdnRAL_AR_506_1775_0308.

5 NL-LdnRAL_AR_506_1775_0294.

6 NL-LdnRAL_AR_506_1775_0295 t/m 302.

7 Lips 2009, p. 93.
8 Zie Roberts-Jones 1997, p. 306.
9 Bredius 1917, p. 1322.
10 Er is contact geweest met Sandra Kisters (hoofd collecties en onderzoek Museum Boijmans Van Beuningen) en Caroline Wittop Koning (Information Specialist/Collection Information Rijksmuseum). Helaas kon de verwervingsgeschiedenis niet tot Van Anra teruggebracht worden.

Literatuur

Bredius, A., *Künstler-Inventare Register*, 's-Gravenhage 1917 (heruitgave 1922)
Bredius, A., *Künstler-Inventare, vierter teil*, 's-Gravenhage 1917
Hofstede de Groot, C., *A catalogue raisonné of the works of the most eminent Dutch painters of the seventeenth century. Based on the work of John Smith*, London 1908
Lips, L., *Barend Graat, Amsterdam 1628-1709. Een monografisch verkennende studie naar de schilder en zijn werk*, Amsterdam (masterscriptie) 2019
Roberts-Jones, P. en F., *Pieter Breugel de Oudere*, Gent 1997
Schelvis, H.A., Kernpunten 27, *Douza, een dorpsbewoner*, Noordwijk 1994

Overige bronnen

Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegangsnummer NL-LdnRAL-0506, CLI: Archief van notaris Willem Boekweyt, 1711-1740. NL-LdnRAL_AR_506_1775_0294 t/m 315
Rijksmuseum, Amsterdam
Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Over de auteur

Michel van Dam is als bouwhistoricus in dienst van IDDS Archeologie en Bouwhistorie te Noordwijk. Hij onderzoekt al ruim 10 jaar de bouwhistorie van Noordwijk, veelal in eigen tijd, en publiceert er met regelmaat over. Op dit moment legt hij de laatste hand aan een boek over de 'Visserskapel' die in 1647 aan de Hoofdstraat van Noordwijk aan Zee werd gebouwd. Interesse in het boek? Mail naar 1647noordwijk@gmail.com

Merken en stempels op het ijzeren hek van het Leidse Academiegebouw

Bart Levering

Het ijzeren hekwerk van het Academiegebouw aan het Rapenburg zit vol puntjes, streepjes, Romeinse en Arabische cijfers. Deze merken komen voor op houtconstructies, maar zijn op ijzer minder vaak gesignaleerd.[1] Daarom wordt in deze signalering daar aandacht op gevestigd.
Op het ijzeren hekwerk uit 1828 van de poort bij het Academiegebouw zijn vier verschillende soorten merktekens gevonden: puntjes, streepjes, Romeinse cijfers en Arabische (moderne) cijfers. Ze zijn op verschillende ijzeren onderdelen van het hek aangebracht en het lijkt erop dat hier een fasering in aan te duiden is.[2] Uit bestudering van de merktekens lijkt het er op dat de puntjes de oudste telmerken op het hek zijn, gevolgd door strepen, die op onderdelen van het hek staan die tijdens een vroege restauratie vervangen zijn. De Romeinse en Arabische tekens lijken nog weer een latere fase, waarvan de Arabische de meest recente toevoeging zijn. Op een aantal onderdelen van het hek ontbreekt de markering geheel, wat doet vermoeden dat deze onderdelen vervangen zijn bij recentere herstellingen waarbij de nummering er niet meer toe deed.
Naast telmerken zijn er ook stempels op het hekwerk aangetroffen. Veel in Nederland gebruikt ijzer is uit Zweden geïmporteerd. De Zweedse ijzergieterijen en hoogovens waren in de negentiende eeuw verplicht al hun productie te bestempelen, om te kunnen controleren hoeveel ijzer er werd geproduceerd. Vanwege grootschalige boskap kreeg de ijzerproductie namelijk een limiet opgelegd. Iedere gieterij had daarom zijn eigen stempel, die vaak uit de initialen van de eigenaar of een symbool bestond. Aan de hand van een stempel kan worden nagegaan waar het ijzer oorspronkelijk vandaan komt. De positie van de stempel op het ijzer vertelt bovendien iets over de kwaliteit hiervan: wanneer de stempel dwars op de staaf is gezet, is de kwaliteit minder dan wanneer deze in de lengterichting op de staaf is gezet. Helaas is het nog niet gelukt de gieterij te identificeren, waar het ijzer van de Academiepoort vandaan komt. Misschien zijn er meer van dergelijke stempels en merktekens in hekwerken en andere ijzeren ornamenten bekend?

1) Het hekwerk van het Leidse Academiegebouw. (foto Erfgoed Leiden en Omstreken)

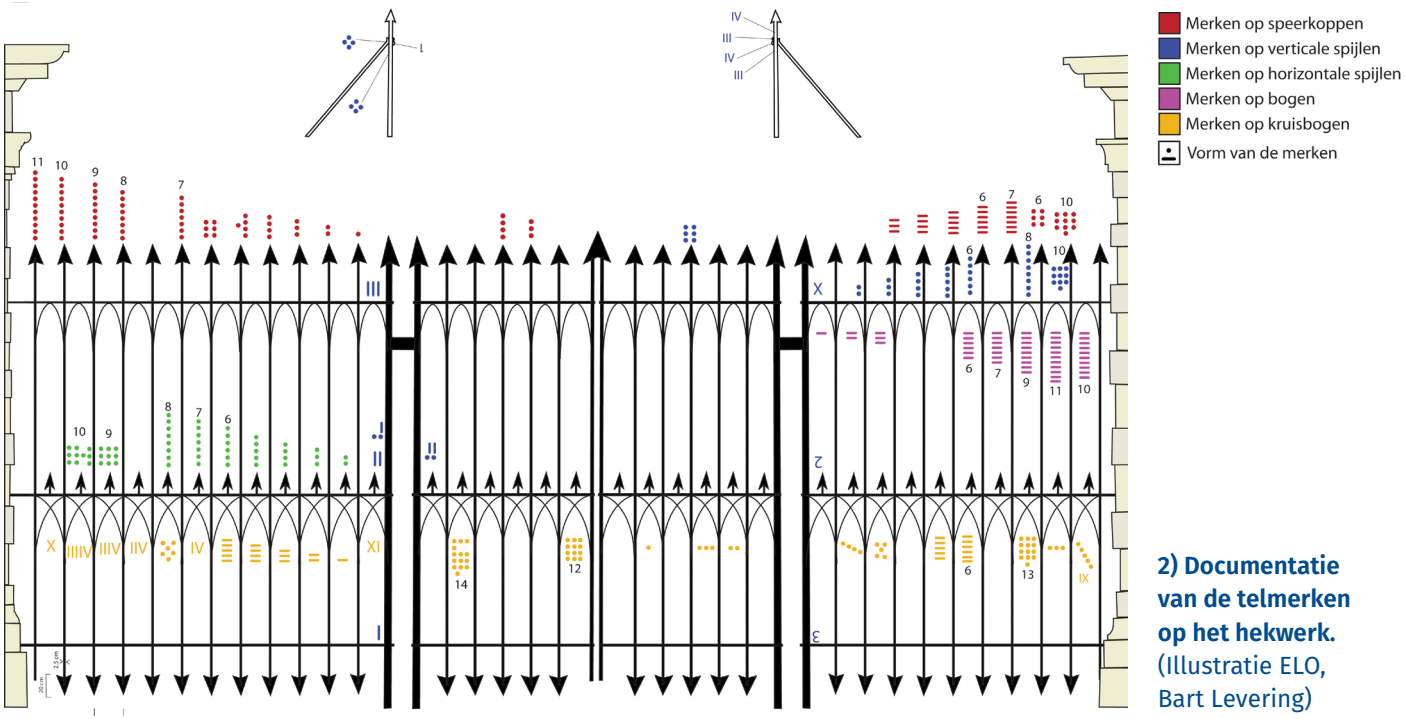

2) Documentatie van de telmerken op het hekwerk. (Illustratie ELO, Bart Levering)

Verantwoording

Noten

1 Zie De Vries 1998, Karsemeijer 1998 en Meijer 2002.

2 Lunsingh Scheurleer e.a. 1992, p.795 en 801. Op 28 december 1826 werd besloten de bestaande natuurstenen poort af te breken, omdat men deze niet in harmonie met die bouwstijl van het academiegebouw achtte (Den Haag, A.R.A., Archief BiZa na 1813, nr. 2013, 194, Curatoren aan den Minister, Arch. Cur. II 303, bestek 19 april 1828). Alleen het deel van de poort dat opgenomen is in de voorgevel van Rapenburg 71 bleef bewaard na de sloop in 1828. In hetzelfde jaar werd het huidige ijzeren hekwerk geplaatst.

Literatuur

Karsemeijer, H.N. (1998), 'Merken op ijzer', in: *Restauratievademecum* Band 2b

Lunsingh Scheurleer, Th.H., Willemijn Fock, C., en Dissel, A.J. van (1992), *Het Rapenburg: geschiedenis van een Leidse gracht. Deel VIb: Het Rijck van Pallas*, Leiden

Meijer, P. (2002), *Hekken in Nederland*, Zwolle

Vries, D.J. de (1998), 'IJzer en ijzerconstructies', in: *Restauratievademecum*, Band 2c

Over de auteur

Bart Levering is student archeologie aan de Universiteit Leiden en liep een korte stage bij de bouwhistorici van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Boekrecensie

Sieger Vreeling, Geen stijl: Pleidooi voor een rijkere architectuurgeschiedenis.
Groningen, 2019, 386 blz., ISBN 978-94-034-1467-6 (ook in elektronische versie ISBN 978-94-034-1466-0 https://rug.nl/research/portal/files/76385237/Complete-thesis.pdf)

Op donderdag 21 maart 2019 vond in Groningen de verdediging plaats van het proefschrift van Sieger Vreeling. Promotoren waren Wessel Krul en Auke van der Woud. Deze dissertatie is in zekere zin een vervolg op Vreelings afstudeerscriptie 'De onsterfelijke aanbesteding' over de geschiedenis van de aannemerij in Nederland 1870-1940. Daar liggen de wortels voor dit promotieonderzoek dat eenzelfde periode beslaat, maar nu met de nadruk op beide decennia rond de vorige eeuwwisseling. Vreelings fascinatie ligt in de verregaande veranderingen in het bouwwezen in die tijd.
Naast de komst van nieuwe gebouwtypen zoals postkantoren, stations en fabrieken, veranderde er ook veel in gebruik van nieuwe materialen en nam de complexiteit van de gebouwen zelf toe. Niet meer enkel de architect, maar een keur van specialisten droeg bij aan de totstandkoming van deze, vaak imposante en vooral ook complexe, gebouwen. Toch wordt deze periode in de architectuurhistorische overzichtswerken nog steeds stiefmoederlijk behandeld met de nadruk de rol van de architect en zijn esthetische en stilistische ideeën. Maar wat was nu de feitelijke rol van de architect en wat de bijdrage van anderen?

Naar de mening van de auteur geven de hedendaagse overzichtswerken nog steeds een zeer eenzijdig beeld van deze periode, vandaar de wat provocerende titel van het boek: *Geen stijl: Pleidooi voor een rijkere architectuur¬geschiedenis*.
Bij de oppositie werd Vreeling daarover bevraagd, mede vanwege de bekende en tendentieuze website GeenStijl. Het gaat de auteur erom een rijkere geschiedenis te schetsen met minder aandacht voor stilistische aspecten, waarbij ook andere actoren in het bouwproces uit de schaduw van de immer dominante architect treden. Daarmee zet Vreeling de lijn voort van zijn promotor Van der Woud, die ervoor heeft gezorgd dat de oude architectuurcanon 'Cuypers, Berlage, Amsterdamse School, Het Nieuwe Bouwen' werd genuanceerd tot een ruimer beeld van de toenmalige architectenwereld. Zijn promovendus bouwt hierop voort door deze blik verder te verbreden en daarbij ook specialisten als constructeurs, installateurs en ingenieurs te betrekken.
Dat geschiedt in eerste instantie door in te gaan op de opgave, het programma van eisen en alles wat daarbij komt in het geval van nieuwe bouwtypen waar brandveiligheid en hygiëne een wezenlijke rol gingen spelen. Daarna behandelt hij de 'actoren': zowel opdrachtgevers als specialisten, waaronder de uitvoerend architect, de architectenbureaus, de technici, de constructeurs, maar ook de aannemers. In het derde deel staan zes specifieke gebouwen centraal als voorbeeld voor evenzovele gebouwtypen: een universitair

laboratorium, een stadsschouwburg, een modepaleis, een academisch ziekenhuis een krankzinnigeninstituut en als laatste een openbaar slachthuis.
De behandeling van deze gebouwen is vooral een historische. Contemporaine documenten over de gebouwen zijn leidend. De centrale vraag 'hoe werkt een gebouw?' wordt vanuit geschriften en oude foto's behandeld, aangevuld met een enkele contemporaine plattegrond. Het gerealiseerde gebouw en het feitelijke materiaalgebruik komen niet aan de orde, wat er na de bouw met de gebouwen is gebeurd, komen we niet te weten. Het laboratorium blijkt inmiddels verbouwd, de schouwburg een theater geworden, het modehuis verkaveld tot winkels, het ziekenhuis geheel nieuw herbouwd, het krankzinnigeninstituut tot woningen herbestemd en het slachthuis vrijwel geheel gesloopt.
De dissertatie is, zoals de auteur zelf stelt, een hermeneutische architectuurhistorische studie, waarbij het uiteindelijk niet uitmaakt of het gebouw er nog wel of niet meer staat. Het is niet beoogd als een bouwhistorische studie waarbij wel zou zijn gekeken naar de toegepaste baksteen, de specifieke moderne bouwmaterialen en gebruikte constructies. Dat laat onverlet dat het boek ook voor bouwhistorici interessant is vanwege het bredere beeld van het toenmalige bouwwezen. Bij de universitaire laboratoria blijkt de invloed van de wetenschapper op het gebouw waarin hij na oplevering zou gaan werken veel belangrijker dan mogelijk gedacht. Net als bij vele fabrieksgebouwen kan hier de architect gezien worden als de man van de omhulling om de processen die binnen plaatsvinden. Om de gebouwen te laten 'werken', werd de architect sinds het eind van de negentiende eeuw geassisteerd door een scala aan technici. Dat zou de architecten deemoediger hebben moeten stemmen, maar toch kreeg en krijgt de architect als regisseur nog altijd de meeste credits.
Zo staat het hoofdkantoor van de Nederlandse Handelmaatschappij aan de Vijzelstraat in Amsterdam (1919-1926), nu Stadsarchief Amsterdam, bekend als gebouw De Bazel, vernoemd naar zijn architect K.P.C. de Bazel. En dat terwijl A.D.N. van Gendt in mogelijk een belangrijker rol als uitvoerend ingenieur verantwoordelijk was voor de constructie. Betonconstructeur K. Bakker en J.J.J. de Bruyn, die de technische installatie voor dit gebouw verzorgden, zouden kort daarop ook meewerken aan de bouw van het agentschap van dezelfde Handelmaatschappij aan de Kneuterdijk in Den Haag (1920-1924). Hier werd de - stilistisch andere - omhulling verzorgd door de architecten M.A. en J. van Nieukerken.
Een andere sprekend voorbeeld is dat uitvoerend architect J.A.G. van der Steur sterk bepalend blijkt te zijn geweest voor de uiteindelijke plaats en vorm van het Haagse Vredespaleis. De prijsvraag was dan wel gewonnen door de bekendere Franse architect L.M. Cordonnier, maar die was verder in het gehele bouwproces vrijwel afwezig. Vreeling toont ook de 'vooruitstrevende - 'Amerikaanse'-methoden' waarmee hetzelfde Vredespaleis werd gebouwd door de Nederlandsche Aanneming-Maatschappij v/h H.F. Boersma (p. 247). Daarbij kan nog vermeld worden dat de firma F.W. Braat uit Delft verantwoordelijk was voor de installaties. Braat en Van der Steur maakten ter oriëntatie een studiereis naar Duitsland.
Het meest interessante deel van het boek wordt gevormd door het hoofdstuk over de gebouwen

Het Vredespaleis in Den Haag, uitvoerend architect J.A.G. van der Steur blijkt sterk bepalend te zijn geweest voor het uiteindelijke plaats en vorm. (Wikimedia Commons)

als voorbeeld van bouwtypes. Uit de oppositie klonk dat een voorbeeld van een kantoorgebouw of een fabriek mogelijk ook niet had misstaan. Maar het doel van het hoofdstuk was beantwoording van de vraag: 'hoe werkt een gebouw?' vanuit de stelling dat 'architectuur meer is dan stijl, dat architectuur in de eerste plaats een ruimtelijke oplossing voor een maatschappelijk probleem' (p. 253). Die opgave dicteerde de architectuur. Daardoor was de stijl ondergeschikt geworden aan de functie. De stijl gaf nog wel het 'karakter' van het gebouw aan, robuust voor een gevangenis en luchtig voor een modehuis, maar werd in de praktijk slechts een façade voor dat wat erachter plaatsvond. De hoofdtaak van het ontwerp verschoof naar de opgave het gebouw zo efficiënt mogelijk zijn functie te laten vervullen. Dat centraal stellen van het beoogde gebruik is

wat dit deel van het boek interessant maakt. Voor het onderwijs in een laboratorium bleek inmiddels een ruimte voor fotografische projectie nodig, waarvoor de betrokken hoogleraar en architect naar Engeland op studiereis gingen. De brandwering in de nieuwe Amsterdamse stadsschouwburg - waar opnieuw ingenieur Van Gendt een belangrijke rol speelt - was cruciaal met gevolgen voor de detaillering van de vloeren, de trappen, het toneel en de verlichting. Ook het modehuis met zijn, in het ontwerp opgenomen, technische installaties en functionele nevenruimten als naaiatelier en zelfs een fotostudio komen aan de orde. Hygiëne en centrale voorzieningen als een centrale keuken spelen dan weer een prominente rol bij gebouwtypen als het ziekenhuis en het krankzinnigeninstituut. Tenslotte komt het openbare slachthuis aan de orde, als goed voorbeeld van industriële verwerking van levende koeien en varkens tot vlees geschikt voor menselijke consumptie. De koeltechniek, maar ook de technische slachtinstallaties inclusief luchtspoor die daarbij een rol speelden, werden door gespecialiseerde (Duitse) firma's geleverd. Instrumenteel daarbij waren de in die tijd gepubliceerde boekwerken zoals de diverse delen van het *Handbuch der Architektur* en van de *Grundrissvorbilden* van L. Klasen, waaronder: *Viehmärkten, Schlachthöfen und Markthallen* (Leipzig 1884). Toch komt de behandeling van die boeken er een beetje bekaaid af, omdat de centrale stelling van deze dissertatie immers was dat de bestaande architectuurhistorische overzichtswerken een te eendimensioneel en egocentrisch beeld van de architect gaven met overmatig veel aandacht voor de stijl en kunstzinnigheid, terwijl er sprake was van een 'vraag naar nieuwe gebouwtypen, de stroom van bouwtechnische innovaties en de verregaande arbeidsdeling in het bouwbedrijf' (stelling 1). Dat onder de aandacht brengen is, denk ik, goed gelukt en in die zin is het zeker een nuttig boek. Maar of het een proeve is van een nieuwe methode leidend tot een andere historiografie mag betwijfeld worden (p. 354). Daarvoor is het toch vooral nog een te eendimensionale architectuurhistorische studie; het gaat dan wel over de gebouwen, maar zonder werkelijk in te gaan op de materiële toestand van de gebouwen toen en nu. De bestudering van de bouwtypen zou naar mijn mening ook niet enkel beschrijvend moeten zijn, maar ondersteund door zelf gemaakte analyses en analysetekeningen van de verschillende functies van de ruimten in het gebouw en die met elkaar vergeleken, op bijvoorbeeld de onderlinge verhouding tussen dienende (gangen, trappen) en bediende ruimten (kamers, zalen).
Daar is niet voor gekozen, vanwege de hermeneutische benadering die hier is gehanteerd, gepropageerd door Van der Woud en hier ook door Vreeling gevolgd. Bij deze benadering wordt gekozen om niet na te vertellen, maar de lezer mee te nemen naar het verleden in plaats van het verleden naar het heden te brengen. Dit leidt tot wat we van Van der Woud kennen en ook hier het geval is: mooie leesbare verhalende boeken over een afgesloten tijdsbeeld. Een complexer tijdbeeld ook, zoals na lezing duidelijk is geworden, maar dan toch wel zonder dat extra slagje hedendaagse analyse.

Ronald Stenvert

Korstmossen en muurbloempjes

Abrahamse, Jan Evert
Historische atlas van Amersfoort. Middelpunt van Nederland.
Uitgeverij Vantilt 2019, gebonden, ISBN 9789460044472, p. 80, € 29,50.

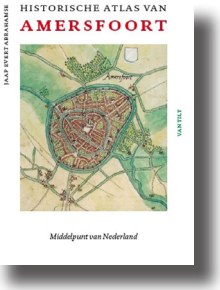

Amersfoort is voortgekomen uit een handelsnederzetting nabij een doorwaadbare plaats in de Eem. In 1259 kreeg Amersfoort stadsrechten en na 1300 verrees de eerste stadsmuur. De stad ontwikkelde gedurende de volgende eeuwen, verdriedubbelde qua omvang en groeide tot de belangrijkste bedevaartplaats in de Noordelijke Nederlanden. Na een periode van stagnatie bloeide de stad opnieuw op rond 1900, nadat Amersfoort als geografisch middelpunt van Nederland een centrale plek kreeg in het spoorwegstelsel. Zoals de andere in deze reeks verschenen boeken worden de geschiedenis van de stad en omgeving verteld tot in de twintigste eeuw, aan de hand van oude en nieuwe kaarten, tekeningen, prenten, schilderijen en (lucht)foto's.

Berendse, Martin & Paul Brood
Historische atlas NL. Hoe Nederland zichzelf bijeen heeft geraapt.
Wbooks 2019, gebonden, ISBN 9789462583177, p. 176, € 29,95 (na 31 december 2019 € 34,95).

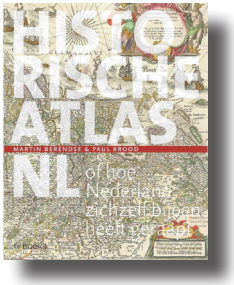

Dit boek is een overzichtswerk waarin oude kaarten, vredesverdragen en andere sleuteldocumenten het verhaal van de wording van Nederland vertellen én illustreren. De meeste historische stukken komen uit het Nationaal Archief. Ook zijn onze onafhankelijkheidsverklaring, het Plakkaat van Verlatinge (1581) en de oerversie van onze huidige grondwet (1848) in de atlas opgenomen. Maar ook veel onbekendere stukken, zoals het Verdrag van Londen (1839), dat ervoor zorgde dat Roermond niet in België, maar in Nederland kwam te liggen. De kaarten variëren van het oudste cartografische materiaal tot nieuwe overzichtskaarten.

Boer, Arjan den, Bettina van Santen, Ronald Willemsen
Utrecht bouwt 1945-1975.
Uitgeverij Matrijs 2019, gebonden, ISBN 9789053455531, p. 184, € 24,95.

Utrecht kende in de wederopbouwperiode een grootschalige stedenbouwkundige ontwikkeing. Met de uitbreidingswijken als Kanaleneiland, Overvecht en Tuindorp-Oost, talrijke bedrijfspanden, kantoren en winkelcentra vond een indrukwekkende modernisering van de stad plaats. Dit uitte zich in het idealisme van de 'wijkgedachte' en innovaties in de bouw. Utrechtse architecten als Gerrit Rietveld, Sjoerd Wouda, Piet Dingemans en Helene Hulst-Alexander droegen bij aan de vernieuwingen, en kunstenaars als Jan Boon en Pieter d'Hont verrijkten de stad met kunstwerken.

Braak, Eddy ter, CeesJan Frank, Wilma Nijenhuis ten Arve en John Töpfer
De Cloese. Havezate aan de Berkel.
Uitgeverij Matrijs dec. 2018, gebonden, ISBN 9789053455395, p. 176, € 24,95.

Kasteel De Cloese met zijn trapgevels en torentjes is een negentiende-eeuwse schepping van de architect Nicolaas Molenaar. Een gevelsteen in de achtergevel verraadt echter een geschiedenis die veel verder teruggaat. Al voordat de Lochemse pastoor Sweder van Kervenheim in 1520 een huis aan de Berkel liet bouwen, moet er een versterkt huis zijn geweest, dat tijdens een conflict met Zutphen werd belegerd en verwoest. Het huis had in de eerste eeuwen een belangrijke regionale functie als havezate, daarna als buitenplaats in een landgoed. Er woonden families van Gelderse en Friese adel. Ook diende het kasteel als klooster en vervolgens als politieschool. Aan de hand van eeuwenoude archiefstukken, bijzondere familiegeschiedenissen en historisch onderzoek wordt de geschiedenis van De Cloese verteld.

Büren, Guido von en Michael Goer (red.)
Burgen – Schlösser – Häuser. Festschrift für G.U. Grossmann zum 65. Geburtstag.
Michael Imhof Verlag 2019, ISBN 9783731908487, p. 304, € 39,95.

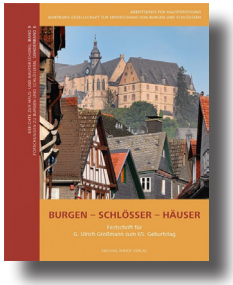

Deze publicatie is een jubileumuitgave in opdracht van het 'Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern' en de 'Arbeitskreis für Hausforschung', ter ere van kunsthistoricus G.U. Grossman, die vele jaren voorzitter was van beide organisaties. De thema's presenteren de actuele stand van zaken van onderzoek en variëren van archeologie, monumentenzorg, bouwhistorisch onderzoek, geschiedenis en kunstgeschiedenis. De onderwerpen variëren van onder andere de bespreking van een interessant object als een middeleeuwse 'Adelssitz', een raadhuis, een renaissance-residentie of ensembles van boerderijen en dendrochronologisch onderzoek. Vierentwintig leden van beide verenigingen hebben bijdragen geleverd. En daaronder treffen wij ook Nederlandse collega's, zoals Ben Olde Meierink (Adellijke architectuur als 'Medium für Aristokratisierung', de woontoren van Oudegein/Utrecht) en Dirk de Vries (Merken op kerken, graven en huizen).

Elpers, Sophie
Wederopbouwboerderijen. Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering, 1940-1955.
nai10, dec. 2018, gebonden, ISBN 9789462084612, p. 328, € 24,95.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden in Nederland meer dan negenduizend boerderijen verwoest. Al in 1940 werden nieuwe boerderijen gebouwd. Enerzijds werd ervoor gepleit om in streekeigen vormentaal te bouwen, anderzijds wilden vele boeren moderniseren met een 'genormaliseerde' boerderij. Na de oorlog was er behoefte aan orde en een praktischer ingerichte boerderij. Volkenkundig onderzoeker Elpers schrijft in dit boek over dat spanningsveld.

Geerts, Bertie en Rob Gruben
Meerwijk, Buitenleven aan de Dieskant.
Angrisa Heemkundekring Engelen 2019, gebonden, p. 232, € 29,95.

Archivaris Geerts en bouwhistoricus Gruben beschrijven de geschiedenis van het 'kasteeltje' Meerwijk en zijn bewoners. Het buitenhuis Meerwijk werd in 1851 naar ontwerp van architect Arnoldus van Veggel gebouwd aan de Dieskant tegenover het dorp Engelen. Het was een van de eerste landhuizen van Nederland in Tudorstijl. Het pand werd in 1901 helaas grotendeels gesloopt, waardoor veel van de monumentale waarde verloren is gegaan. In 1921 werd het omgevormd tot woonhuis dat in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw bekend werd als de meest exclusieve sexclub van ons land.

Leeuwen, Wies van
De mooiste kastelen en voorname huizen van Noord-Brabant.
Wbooks 2019, gebonden, ISBN 9789462583535, p. 240, € 34,95.

De provincie Noord-Brabant bezit een schat aan waardevolle huizen en interieurs, waarvan de meeste niet of amper bekend zijn. Architectuurhistoricus Wies van Leeuwen en fotograaf Marc Bolsius hebben deze unieke huizen, die voor een groot deel niet openbaar toegankelijk zijn, in woord en beeld vastgelegd. Interessant zijn middeleeuwse interieurs zoals dat van de Bossche Moriaan en moderne ruimten in het huis Van Daalen van Gerrit Rietveld. Rijke interieurs van de kastelen als Heeze en Heeswijk staan tegenover die van Spartaanse eenvoud van de

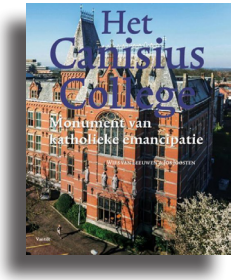

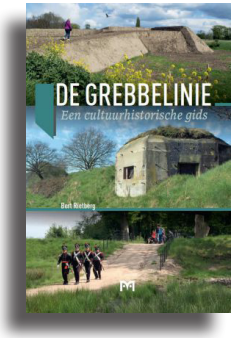

Bossche School in Best en Schaijk. De ingetogen barokke huiskapel van huis Zuidewijn vindt een jongere rivaal in de door Eschauzier ingerichte kapel van Huis Soeterbeek in Nuenen. En het weelderige interieur van Huizinghe de Loet in 's-Hertogenbosch met zijn prachtige stadstuin vindt een landelijk equivalent in landhuis Baest met het schitterende park.

Leeuwen, Wies van en Jos Joosten
Het Canisius College. Monument van katholieke emancipatie.
Uitgeverij Vantilt 2019, gebonden, ISBN 9789460044625, p. 80, € 19,95.

Het Canisius College aan de Berg- en Dalseweg in Nijmegen is in 1899 gebouwd door architect Nicolaas Molenaar, een leerling van Pierre Cuypers. Het college was ooit het internaat van de paters jezuïeten en vormde een opleidingshuis voor de katholieke elite van Nederland. Na de afbraak van de achtervleugels resteert de monumentale voorbouw. Opmerkelijk zijn de hal, de congregatiekapel, de glas-in-loodramen en de bijzondere galerijbibliotheek. De auteurs schrijven over de bouw van dit unieke complex, over het functioneren van het internaat en over de behoudsacties.

Rietberg, Bert
Grebbelinie. Een cultuurhistorische gids.
Uitgeverij Matrijs 2019, gebonden, ISBN 9789053455012, p. 192, € 17,95.

Pas na het Rampjaar van 1672 werd duidelijk dat het westen van Nederland onvoldoende beschermd was bij een aanval uit het oosten.

Het laaggelegen en drassige gebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe, de Gelderse Vallei, was geschikt om strategisch te gebruiken en er kon een waterlinie gevormd worden tussen Spakenburg en Rhenen. Het belang van deze linie was duidelijk, maar toch duurde het nog zeventig jaar, tot 1744, voordat de aanleg met forten, kazematten, sluizen etc. van start ging. De Grebbelinie werd in de loop van de tijd versterkt, verlengd en tenslotte afgeschreven. Desondanks speelde de linie een belangrijke rol tijdens de verdediging van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog, in 1951, werd uiteindelijk besloten de werken van de Grebbelinie definitief op te heffen. In 2011 werd dit waardevolle militaire erfgoed een beschermd rijksmonument. In deze publicatie worden na een overzicht van de rijke geschiedenis de afzonderlijke delen van de linie per gebied beschreven.

Roscam Abbing, Laura
De Koninklijke Nederlandsche Glasfabriek J.J.B.J. Bouvy. Dordrecht 1854-1926. Leverancier van vensterglas.
Uitgeverij Het Dochterhuis 2019, hardcover, ISBN 9789081962025, p. 368, € 30.-

Over het vensterglas uit de periode 1850-1930 is weinig bekend. De auteur heeft onderzoek gedaan naar de in die tijd zeer bekende fabriek Bouvy in Dordrecht en tevens kennis vergaard over het vlakglas en de vlakglasindustrie in die periode. Zij heeft door oproepen te plaatsen in tijdschriften allerlei soorten glas, zoals gebogen glas, glas in lood, etsglas en gebrandschilderd glas opgespoord. De rijke oogst van op deze wijze vergaarde vondsten toont de hoge kwaliteit en het brede assortiment, dat de fabriek kon leveren. De invloed van Bouvy en het glas dat de firma naliet, is generaties meegegaan. Het familiebedrijf had internationaal aanzien, een brede klantenkring, een breed assortiment met alle mogelijke soorten vensterglas (functioneel en decoratief), een glasatelier, kantoren in onder meer Amsterdam, Rotterdam en Utrecht en agentschappen verspreid over Nederland.

Schade van Westrum, Lia
Van schuilkerk tot modern geloofscentrum. Oud-katholieke kerken in Nederland.
Uitgeverij Verloren 2019, paperback, ISBN 9789087047788, p. 256, € 25.-.

Na een eeuw van strubbelingen tegen het Roomse gezag is de Oud-Katholieke Kerk in 1723 haar eigen weg gegaan en heeft deze geloofsgemeenschap zich staande weten te houden. Ook is zij erin geslaagd haar kerkelijk bezit te behouden. Het behoort tot het nationaal erfgoed. In dit rijk geïllustreerde boek biedt Lia Schade van Westrum de lezer een kijkje in alle oud-katholieke kerkplekken in Nederland, die geen musea zijn maar nog functionerende godshuizen. De Oud-Katholieke Kerk bezit nog altijd een vijftal oorspronkelijke zeventiende- en achttiende-eeuwse schuilkerken met historische inventaris. Nadien zijn er modernere kerken gebouwd met eigentijdse stijlelementen, maar met behoud van de oorspronkelijke kunstschatten.

Smid, Rens

Speculanten en revolutiebouwers. Projectontwikkeling in Amsterdam 1877-1940.

Uitgeverij Vantilt 2019, paperback, ISBN 9789460044595, p. 256, € 29,50.

Na een lange periode van verval bloeide Amsterdam vanaf 1850 weer op. Tienduizenden trokken voor werk naar de stad. Met enige vertraging begon in 1877 een ambitieus uitbreidingsplan en mochten projectontwikkelaars woningen in de polders rond de stad bouwen. Tussen 1877 en 1940 werden liefst 135.000 volkswoningen bijgebouwd, waarvan meer dan 75 procent in opdracht van projectontwikkelaars. Tot nu toe was hierover weinig bekend. Rens Smid laat aan de hand van zorgvuldig archiefonderzoek zien dat hypotheekbanken niet de geldwolven waren die torenhoge rentes rekenden en veel te korte aflossingstermijnen oplegden. De prijsontwikkeling van bouwgrond was gematigd. Er was veel aanbod van grond en arbeiders en kleine middenstanders hadden een beperkte koopkracht. Zonder particuliere projectontwikkeling was de snelle economische en ruimtelijke ontwikkeling van Amsterdam in deze cruciale periode niet mogelijk geweest.

Tussenbroek, Gabri van

IJzeren ambitie. Het Paleis voor Volksvlijt en de opkomst van de Nederlands industrie.

Uitgeverij Prometheus 2019, paperback, ISBN 9789044641219, p. 240, € 19,99.

Waar nu in Amsterdam het gebouw van de Nederlandse Bank staat, bevond zich het zogeheten Paleis voor Volksvlijt. Het is te beschouwen als de

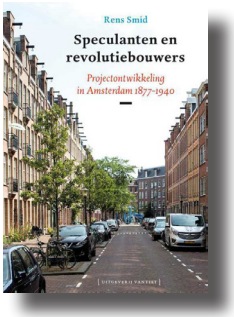

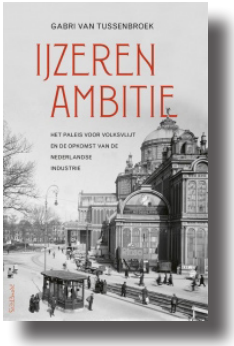

Nederlandse variant op het Crystal Palace in Londen, dat in 1851 een opzienbarend pronkstuk was van de Wereldtentoonstelling. Het Volksvlijtpaleis stamt uit 1859, maar werd in 1929 door brand is verwoest. Het stond symbool voor de periode van modernisering die in Nederland in aantocht was. Opnieuw verrast Gabri van Tussenbroek met een origineel onderwerp en gaat hij met deze publicatie in op de moeizame geboorte van de industriële bouw in Nederland.

Verbrugge, Bart

Johannes Mutters jr. (1858-1930). Bedreven in vele bouwstijlen.

Stichting BONAS & Uitgeverij Verloren 2019, paperback, ISBN 9789087047795, p. 258, € 29.-.

Johannes Mutters was een belangrijke protagonist van de Haagse art nouveau architectuur, maar werkte ook in andere stijlen én gebruikte, als eerste Nederlandse architect, gewapend beton. Hij kreeg vele opdrachten voor winkelwoonhuizen, kantoren, hotels en sociëteiten, villa's en landhuizen. Ook uitbundige paviljoens op wereldtentoonstellingen trokken de aandacht. Daarnaast was hij actief als stedenbouwkundige, onder andere ontwierp hij de uitbreidingsplannen voor Wassenaar en Rijswijk.

Werkhoven, Annet

Aan de Stichtse Lustwarande. Bekende en minder bekende landgoederen, buitens en villa's (deel 3)

Nabijproducties 2018, hardcover, ISBN 9789492055590, p. 168, € 20,95.

Historica Annet Werkhoven schetst de ontstaansgeschiedenis van vijfentwintig bekende en onbekende landgoederen, buitens en villa's in de Stichtse Lustwarande. Ook gaat zij in op de geschiedenis van de bewoners en de gebruikers. Uniek aan dit derde deel is dat bij diverse hoofdstukken een QR-code is opgenomen, waarachter een filmpje zit over dat landgoed. In die filmpjes wordt een bijzonder verhaal verteld dat niet in de tekst vermeld staat.

Werf, Jeroen van der

Het Duivelshuis in Arnhem, het merkwaardige woonhuis van de vermaarde maarschalk

Gemeente Arnhem 2019, gebonden, p. 103, € 10, bij boekhandel Colofon in Arnhem.

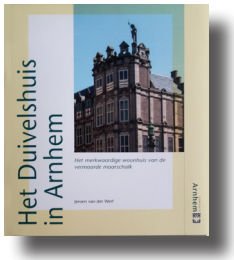

Sinds Maarten van Rossem halverwege de zestiende eeuw het Duivelshuis liet bouwen, is het een van de meest tot de verbeelding sprekende gebouwen van Arnhem. Het is een vroeg voorbeeld van renaissancebouwkunst in Nederland. Dit boek behandelt de bouwgeschiedenis van het Duivelshuis. De transformaties en restauraties die het heeft ondergaan worden aan de hand van tekst en vele afbeeldingen naar voren gebracht. Het is een interessante en dynamische geschiedenis, die ons bovendien een spiegel voorhoudt en ons denken over restaureren en de omgang met de gebouwde omgeving in een breder en genuanceerder perspectief plaatst.

De *Niewsbrief Bouwhistorie* wordt opgemaakt door Jeroen Nipius naar een stramien van Elske Verharen van Oxédio. Het wordt gedrukt bij Veldhuis Media BV in Raalte. De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Mochten personen of instanties desondanks van mening zijn dat rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunnen zij contact opnemen met de redactie.

Voor artikelen, signaleringen of reacties kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur:
annemiektestroete@gmail.com
We zien uw bijdrage graag tegemoet! Alle artikelen ondergaan een redactieprocedure, plaatsing na overleg met de auteur.

Deadline voor het volgende nummer:
1 april 2020

Redactie
drs. A. (Annemiek) te Stroete (hoofdredacteur)
ing. P.J. (Patrick) Bosman
drs. R.N. (Rachel) Halverstad
J.A. (Jeroen) Nipius
drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
dr. ing. R. (Ronald) Stenvert
M. (Mariël) Urbanus MA

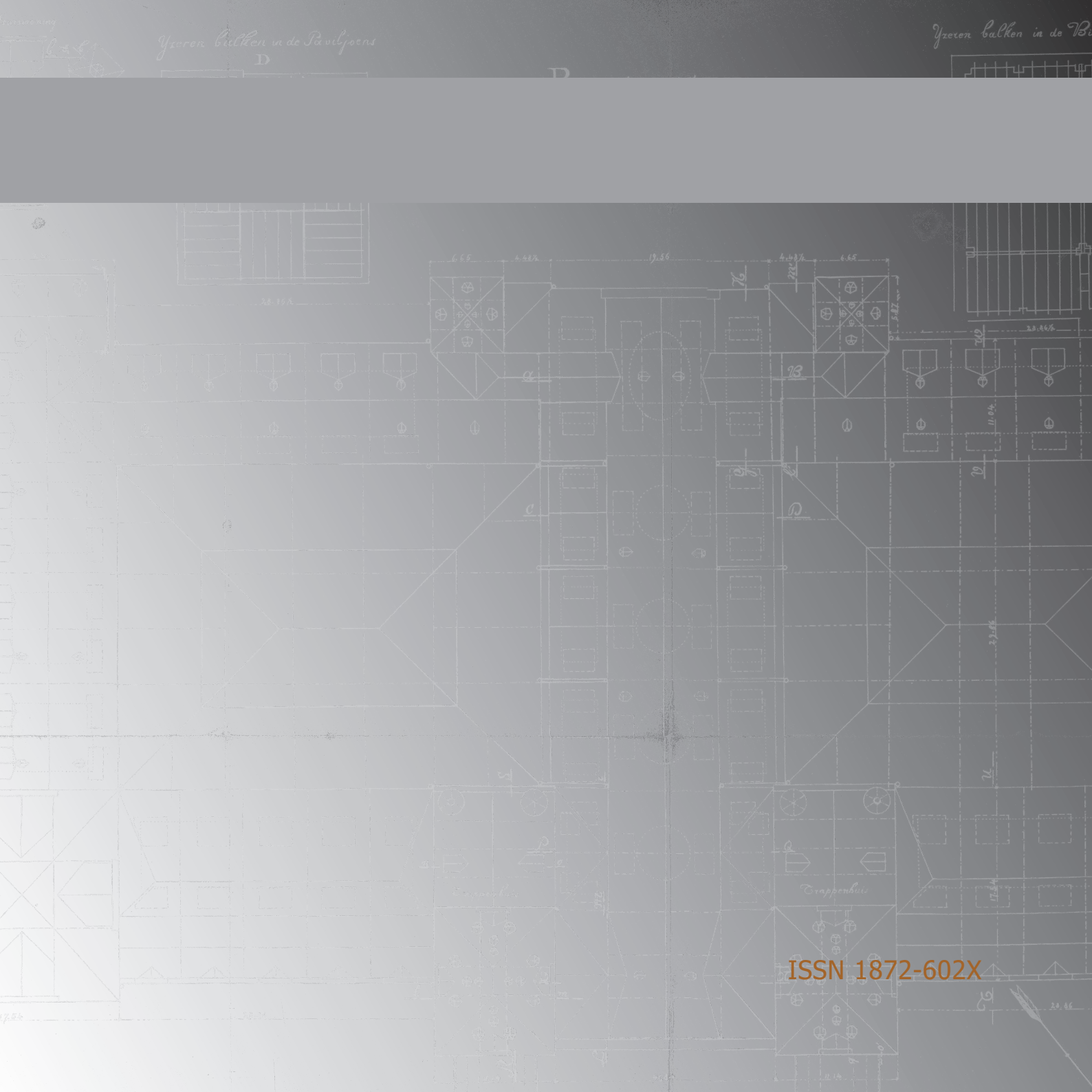

ISSN 1872-602X